

Transformacija Salone u ranom srednjem vijeku

Pranjić, Matea

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:254593>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-29**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

TRANSFORMACIJE SALONE U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Matea Pranjić

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, red. prof.

ZAGREB, 2019.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

TRANSFORMACIJE SALONE U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Transformations of Salona in the Early Middle Ages

Matea Pranjić

SAŽETAK

Rad donosi pregled arhitekture Salone i salonitanskog agera od antike do ranog srednjeg vijeka. Prati transformaciju antičke Salone u kršćansko središte. Nakon Milanskog edikta 313. g. kršćanstvo postaje općeprihvaćeno te se kao posljedica javljaju nova velika zdanja. Tako se na istočnom proširenju grada razvija episkopalni kompleks s dvojnim bazilikama i baptisterijem, a unutar grada grade se trobrodne jednoapsidalne crkve. Isto tlocrtno rješenje ponavljaju i grobljanske bazilike u kojima se razvija kult mučenika.

U 6. st., nakon Justinijanove rekonkviste, dolazi do novog poleta Salone i crkvenog graditeljstva te do obnove crkava i gradnje križne bazilike u episkopalnom kompleksu. Tijekom 7. st. sjaj Salone opada te dolazi do postupnog napuštanja grada i seljenja stanovništva u Dioklecijanovu palaču i na otoke. Razlozi propasti Salone su različiti, od napada slavenskih skupina do društveno-ekonomskih razloga.

Tijekom 7. i 8. st., novo stanovništvo se naseljava na prostoru salonitanskog agera, a među njima i Hrvati. Nova naselja koncentriraju se uz istočne zidine antičke Salone uz rijeku Jadro. Nakon pokršćavanja Hrvata, u 9. st. dolazi do obnavljanja starih i gradnje novih crkava u novom predromaničkom stilu. Tako se obnavlja justinijanska crkva u Gradini, a u 10. st. gradi se crkva sv. Stjepana na Otoku u Solinu, mauzolej hrvatskih kraljeva, u kojem je pronađen sarkofag kraljice Jelene. Novi romanički stil najavljuje krunidbena bazilika kralja Zvonimira, crkva sv. Petra i Mojsija, koja predstavlja jedan od najboljih primjera ranoromaničke arhitekture.

Ključne riječi: Salona, ranosrednjovjekovni Solin, Gradina, Sv. Stjepan na Otoku, Šuplja crkva

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: broj stranica, broj reprodukcija itd.

Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: navedene abecednim redom

Mentor: Ime i prezime, titula, ustanova

Ocjenjivači: Ime i prezime, titula, ustanova

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

Ja, Matea Pranjčić, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul Antika i srednji vijek diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Transformacije Salone u ranom srednjem vijeku* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 15.4.2019.

Vlastoručni potpis

SADRŽAJ:

1. UVOD	1
2. ANTIČKA SALONA	2
2.1. Položaj i povijesni pregled	2
2.2. Topografija grada	4
3. RANOKRŠĆANSKA SALONA	7
3.1. Povijesni pregled od 4. do 7. st.	7
3.2. Pojava kršćanstva	10
3.3. Episkopalni kompleks	10
3.3.1. Oratorij A	11
3.3.2. Katedralni sklop	13
3.3.3. Krstionica	14
3.3.4. Episkopij	17
3.4. Crkve u gradu	17
3.5. Grobljanske bazilike	19
4. PAD SALONE	23
4.1. Pisani izvori	23
4.3. Materijalni izvori	25
4.3. Pregled historiografije	26
5. RAZDOBLJE RANOG SREDNJEG VIJEKA	30
5.1. Povijesni pregled od 7. do 11. st.....	30
5.2. Salonitanski ager	35
5.3. Sakralna arhitektura	36
5.3.1. Problem Gradine	38
5.3.2. Crkva sv. Stjepana na Gospinom otoku	43
5.3.3. Crkva sv. Petra i Mojsija	51
6. ZAKLJUČAK	60
7. LITERATURA	62
8. ILUSTRACIJE	69
9. POPIS ILUSTRACIJA	84
SUMMARY	87

1. UVOD

Salona je jedan od najpoznatijih i najvažnijih arheoloških lokaliteta u Hrvatskoj. Od 19. st. u njoj su provedena brojna istraživanja. Mnogi autori bavili su se raznim aspektima salonitanske arhitekture i razvoja općenito, no unatoč njezinoj popularnosti i velikoj zastupljenosti u literaturi, brojna pitanja i dalje ostaju otvorena. Jedno od tih pitanja je i transformacija iz antičke metropole i kršćanskog središta u ranosrednjovjekovni Solin.

Kroz pregled dosadašnjih istraživanja, fokus ovog rada bit će upravo na pitanju transformacija Salone (**Slika 1**). Na početku ću iznijeti kratak pregled antičkog razdoblja Salone. Nakon toga posvetit ću se razvoju ranokršćanske Salone. Nova religija promijenit će izgled grada i pomaknuti njegovo središte sa u istočni dio. Tada dolazi do poleta crkvenog graditeljstva koji će najviše doći do izražaja u episkopalnom kompleksu. Nakon vrhunca razvoja u Justinijanovo doba, dolazi do polaganog opadanja moći i prosperiteta Salone.

Propast ovog grada u 7. st. također je jedno od neodgovorenih pitanja. U posebnom poglavlju posvetit ću se teorijama o padu Salone i njegovom mogućem tijeku. Nakon 7. st. nema tragova življenja unutar gradskih zidina te tako dolazimo do ključnog pitanja: je li i kako je Salona nastavila živjeti u ranom srednjem vijeku. Drugi dio rada bit će posvećen praćenju ranokršćanskog kontinuiteta u novom obliku predromaničke umjetnosti. Ovaj problem obradit ću pomoću tri najvažnije ranosrednjovjekovne crkve s ovog područja.

Za početak ću razmotriti crkvu u Gradini koja svojom pojavom još uvijek postavlja mnoga pitanja. Radi li se o ranokršćanskoj ili predromaničkoj crkvi? Pokušat ću prikazati moguće odgovore na to pitanje te postaviti još poneka. Crkva sv. Stjepana sljedeća je sastavnica rada. Kao jedina crkva sigurno datirana u 10. st. predstavlja važan primjer za obradu predromaničke arhitekture u Hrvatskoj. Rad ću završiti s crkvom sv. Petra i Mojsija, krunidbenom bazilikom kralja Zvonimira koja najavljuje novi romanički stil i novo razdoblje na samome kraju ranog srednjeg vijeka.

2. ANTIČKA SALONA

2.1. Položaj i povijesni pregled

Antička Salona smjestila se na vrlo povoljnom položaju u zaštićenom Kaštelanskom zaljevu, tzv. *Sinus salonitanus*, uz deltu rijeke Jadro (Salon).¹ S juga je omeđena morem, a na sjeveru Kozjakom i Mosorom. Klis, kao jedini prolaz, kontrolirao je put prema unutrašnjosti. Osim toga, nalazila se i na križanju važnih prometnih pravaca koji su funkcionirali od prethistorije te kroz cijelu antiku. Njezin položaj bio je zaslužan za uspješno gospodarstvo. Jedna od najvažnijih grana bila je trgovina, koja se uspješno razvijala upravo zahvaljujući putevima koji su tamo prolazili. Riječni tok bio je povoljan za gospodarstvo i mlinove, polja na terasama pogodovala su razvoju vinogradarstva, a položaj na moru omogućio je razvoj luke i povezanost s otocima.²

Na prostoru današnje Salone najprije je živjelo ilirsko pleme Delmata. Toponim Salona vezao se isprva za delmatsku gradinu. Ispod nje s vremenom se počelo razvijati trgovišno naselje koje se nalazilo u neposrednoj blizini mora, na mjestu gdje su pristajali trgovački brodovi. Iz tog naselja kasnije se razvio rimski grad.³

Rimljani su Delmate smatrali prijateljom s obzirom na položaj istočnog Jadrana nasuprot Apeninskog poluotoka, te su od 156. g. pr. Kr. nekoliko puta intervenirali protiv njih iz različitih razloga. Prvi rat protiv Delmata započeo je 156. g. pr. Kr., a predvodio ga je konzul Gaj Marcije Figul.⁴ Potom u izvorima nalazimo pohod Lucija Cecilija Metela koji je 119. g. pr. Kr. pokorio Delmate i proslavio trijumf. Poznat nam je i rat protiv Delmata koji se odvija 78.–76. g. pr. Kr., kada su Delmati, vjerojatno iskoristivši građanski rat u Italiji, podigli ustanak i zauzeli Salonu, što znači da ju do tog trenutka nisu držali. Smatra se kako je od kraja 2. st. pr. Kr. Salona bila trgovište grčkih i rimskih trgovaca te da je uživala zaštitu rimske vojske. Rimljani su i u ovom ratu porazili Delmate te Salonu vratili pod svoju vlast.⁵

Prostor istočnog Jadrana postaje prometno sve važniji za Rim u 2. i 1. st. pr. Kr. Tako se i dio građanskog rata između Cezara i Pompeja odvio upravo na tom području. Salona je u ratu stala na stranu pobjedničkog Cezara. Tijekom rata došlo je do opsade grada od strane Marka Oktavija. Salonitanci su tada, prema izvorima, podigli improvizirane drvene zidine te na prevaru porazili napadače.⁶ Nakon pobjede nad Pompejem, Gaj Julije Cezar osnovao je nekoliko kolonija

¹ Cambi, 1991., 7.

² Isto, 8.

³ Matijašić, 2009., 120.

⁴ Isto, 114.

⁵ Isto, 121.

⁶ Isto, 131.

na istočnom Jadranu, a među njima se nalazila i Salona. Prije osnutka kolonije, Salona je bila konvent rimskih građana što znači da nije imala pravni status grada, ali je bila pod rimskom zaštitom. Ne zna se točna godina osnutka kolonije, ali smješta se u zadnje godine Cezarovog života, između 47. i 44. g. pr. Kr.⁷ Dobila je ime *Colonia Iulia Martia Salona* te je postala centrom romanizacije.

Nakon osnivanja kolonije počela je gradnja zidina i uređenje grada. Južne zidine bile su vjerojatno izgrađene uz morsku obalu, a uz bedeme se nalazila luka. U sjeveroistočnom dijelu istočnih zidina nalazila su se *Porta Caesarea* koja su vodila prema dalmatinskom zaleđu, a u zapadnim zidinama smjestila su se *Porta Graeca* koja su vodila prema Trogiru. Grad je bio bogat vodom te je imao vodovod koji je tekao iznad *Porta Caesarea* i koji se vodom opskrbljivao iz obližnje rijeke Jadro.⁸

Forum i kazalište čije ostatke vidimo i danas izgrađeni su u 1. st., a smatra se da je na istom mjestu stajao i forum iz republikanskog doba. Za vrijeme Augustove vladavine, nakon 27. g. pr. Kr. sve kolonije uživaju u prosperitetu te dolazi do monumentalizacije foruma i ostalih građevina.

U vrijeme panonsko-dalmatinskog ustanka, 6.–9. g., rađa se ideja o podjeli Ilirika na dvije nove provincije. Nakon ustanka to se i dogodilo te Salona postaje središte nove provincije Dalmacije.

Nakon dugog razdoblja mira, u vrijeme Marka Aurelija (121.–180.) dolazi do opasnosti od Kvada i Markomana. Premda oni nikada nisu došli do Salone i ugrozili ju, oko nje su podignute nove zidine te je došlo do proširenja grada. Zapadni i istočni suburbij opasan je novim zidinama, a danski arheolog Ejnar Dyggve im je dao imena *urbs nova occidentalis* i *urbs nova orientalis*.⁹ Natpisi sačuvani in situ u zidinama donose nam podatke o njihovoj gradnji i vremenu nastanka. Na zidinama koje su opasivale istočni dio grada radile su *vexillationes* legija druge Pije i treće Konkordije koje su podigle dvije stotine stopa (59,20 m), a Druga kohorta Delmata podigla je osam stotina stopa zidina (236,80 m).¹⁰ S novim zidinama izgrađena su i nova gradska vrata, na istoku *Porta Andetria*, a na zapadu *Porta occidentalis*. Od njih su se pružali važni prometni pravci: na sjeveru prema unutrašnjosti, a na zapadu prema Trogiru. Osim njih u zidinama se nalazio i niz sporednih vrata.¹¹

⁷ Matijašić, 2009., 138.

⁸ Isto, 140.

⁹ Dyggve, 1996. [1951.], 26.

¹⁰ Jeličić-Radonić, 1998., 22.

¹¹ Jeličić-Radonić, Sedlar, 2011., 69.

Početak 3. st. vrijeme je prosperiteta, što se očituje i u velikom broju stanovnika u Saloni. Neki smatraju da je grad s okolicom imao oko 60 000 stanovnika u to doba.¹² Dyggve obrazlaže ovu brojku mjestima u amfiteatru koji je mogao primiti 154 000 gledatelja te kapacitetom gradskog vodovoda. S druge strane, mnogi tu brojku vide preuveličanom te se približavaju broju od oko 40 000 stanovnika.¹³

Dolazak Dioklecijana na vlast, 284. g., označava početak novog doba, koje se često naziva kasnom antikom.¹⁴

2.2. Topografija grada

Najstariji dio Salone, koji Dyggve naziva *urbs vetus*, bio je središte antičkog života. Bio je trapezoidnog oblika te je sadržavao sve građevine koje bi jedan antički grad trebao posjedovati (**Slika 2**). Dvije najvažnije ulice bile su *decumanus* ili *via principalis*, u pravcu zapad-istok koji je povezivao *Porta Graeca* i *Porta Caesarea*, te *cardo* koji se pružao u pravcu sjever-jug od *decumanusa* do južnog dijela grada.¹⁵ U središnjem dijelu nalazio se forum s kapitolijem čiju je lijevu stranu zauzimao sklop hramova. Sjeverno od foruma pronađene su bogato ukrašene terme dok se s njegove istočne strane nalazila pravokutna građevina s apsidom za koju se smatra da je služila kao gradska vijećnica, tj. kurija. U blizini luke smjestile su se skladišne prostorije poput žitnice, od kojih su ostale vidljive samo supstrukcije. Nad njima je mogla biti civilna bazilika trgovačke funkcije.¹⁶ Sa zapadne strane foruma, ulica *cardo maximus* vodila je do teatra izgrađenog sredinom 1. st. Pozornica teatra bila je rastvorena nišama te nasjela na uzdignuti podij ispred polukružnog gledališta koje je bilo djelomično naslonjeno na padinu brijega.¹⁷ Nasuprot teatra nalazio se tetrastilni hram koji je jedina potpuno istražena poganska sakralna građevina u Saloni.

Najmonumentalnija građevina antičke Salone svakako je njezin amfiteatar koji se nalazi na sjeverozapadnom uglu zapadnog proširenja grada (*urbs occidentalis*). Plašt amfiteatra imao je tri horizontalne razine. Dvije donje razine bile su rastvorene lukovima koje su flankirali polustupovi s dorskim i jonskim kapitelima. Treća razina imala je četverokutne otvore također omeđene polustupovima.¹⁸ Vrijeme izgradnje amfiteatra izazvalo je brojne polemike. Neki su smatrali kako je amfiteatar izgrađen istovremeno sa širenjem grada i izgradnjom novih zidina

¹² Dyggve 1996. [1951.], 25.; Matijašić, 2009., 249.

¹³ Cambi, 1991., 15.

¹⁴ Matijašić, 2009., 250.

¹⁵ Cambi, 1991., 17.

¹⁶ Jeličić-Radonić, Sedlar, 2009., 8.; Suić, 2003. [1976.], 41.

¹⁷ Jeličić-Radonić, Sedlar, 2009., 8.

¹⁸ Jeličić-Radonić, Sedlar, 2011., 74.

170. g., dok su drugi bili mišljenja da je amfiteatar izgrađen prije podizanja zidina. Dyggve prvi iznosi tezu da je amfiteatar suvremen novim zidinama, a prati ga i Suić koji govori kako amfiteatar i zidine čine cjelinu te ne vidi dokaza da bi on bio raniji.¹⁹ Duje Rendić-Miočević je smatrao ovu tezu neutemeljenom te je naginjao ranijoj dataciji.²⁰ Novija zaštitna istraživanja, koja je 2005. i 2006. provodio Konzervatorski odjel u Splitu, potvrdila su da je amfiteatar ipak stariji od zidina.²¹ Njegova uklopljenost u zidine navela je istraživače na krivo tumačenje njihova jedinstva. Amfiteatar je pri gradnji zidina bio iskorišten kao bastion te je teško povjerovati da bi pri izgradnji namjerno bio stavljen na ovaj položaj. Također, nije vjerojatno da je Salona kao središte provincije amfiteatar dobila tek u drugoj polovici 2. st. Rendić-Miočević smatra kako bi u slučaju kasnije izgradnje sigurno postojao neki improvizirani amfiteatar no ostaci takve građevine nisu pronađeni.²² Jasna Jeličić-Radonić i Ana Sedlar u svom radu ističu i sličnost salonitanskog amfiteatra i Koloseuma te zaključuju da najvjerojatnije nije građen prije Flavijevaca. Isto tako, amfiteatar se nalazi u osi *decumanusa* pa smatraju da je možda postojala i ranija građevina započeta u julijevsko-klaudijevskom razdoblju, u trenutku kada Salona postaje glavni grad provincije.²³

U ovom zapadnom dijelu grada pronađene su još i pristanišne zgrade te terme. U istočnom proširenju grada, istočno od episkopalnog kompleksa također su se nalazile terme, koje s početkom kršćanstva počinju gubiti na važnosti.²⁴

U Dioklecijanovo doba prostor kapitolija se povećava, a građevine se bogato ukrašavaju. Mijenja se izgled teatra, koji dobiva raskošan ukras inspiriran Dioklecijanovom palačom. Jedan mali hram podignut je u to doba u gradu te je ujedno i posljednji salonitanski poganski hram.²⁵

Novija istraživanja pokazala su da se u središtu istočnog proširenja grada također vjerojatno nalazio forum. Naime, u tom dijelu grada pronađeno je popločenje dimenzija 15x18 m, načinjeno od velikih kamenih blokova veličine 3,5 m. Veličina blokova i njihova posloženost u tri do četiri reda ukazuju na to da se na tom mjestu nalazila neka monumentalna građevina javne funkcije. Tome u prilog idu i nalazi baza stupova, kao i brojne antičke spolije pronađene u blizini, poput mramornih kapitela, nadvratnika, baza skulpture te žrtvenika posvećenih Jupiteru. Sve to dovelo je do zaključka da se radi o forumu koji je preuzeo ulogu novog gradskog središta, na kojemu je bio podignut Jupiterov hram te se štovao carski kult sve do razdoblja tetrahije.

¹⁹ Suić 2003. [1976.], 263.

²⁰ Navod preuzet iz Jeličić-Radonić, 2017., 58.

²¹ Jeličić-Radonić, Sedlar, 2011., 74.

²² Navod preuzet iz Jeličić-Radonić, 2017., 58–59.

²³ Jeličić-Radonić, Sedlar, 2011., 75.

²⁴ Bulić, 1986., 113.

²⁵ Marin, 1990., 39–40.

Ovaj kult je potvrđen natpisima na skulpturi koji pripadaju Dioklecijanovoj obitelji, a sam car bio je, kao što je već spomenuto, veoma važan za obnovu i razvoj Salone.²⁶

Poganske nekropole su se po običaju nalazile *extra muros*. Formirale su se uz ceste, a blizina grada nije bila od značaja kod kupovanja grobnih parcela (*horti*).²⁷ Poznato nam je nekoliko poganskih nekropola, a na većini njih kasnije su se počeli pokapati i kršćani. Najistraženija nekropola je ona zapadna, tzv. *Hortus Metrodori*, koja se smjestila uz cestu koja se pružala od *Porta Graeca* zapadno prema Trogiru. Ime je dobila prema natpisu koji je tamo pronađen u 19. st.²⁸ Nakon proširenja grada 170. g., dio nekropole ušao je u grad i stoga se prestao koristiti. Kasnije se na groblju počinju pokapati i kršćani, no s obzirom na to da nije podignuta bazilika smatra se kako nije bilo ukopa mučenika.²⁹ Poganski grobovi pronađeni su i na području južnog groblja (cemetery Crikvine) te sjeverno od *Porta Andetria* na lokalitetu Rupertina gdje su također kasnije bili pokapali kršćani.

²⁶ Jeličić-Radonić, 2006., 50–52.

²⁷ Suić, 2003. [1976.], 58.

²⁸ Jeličić-Radonić, Sedlar, 2011., 76.

²⁹ Cambi, 1991., 41.

3. RANOKRŠĆANSKA SALONA

3.1. Povijesni pregled od 4. do 7. st.

Kraj 3. i početak 4. st. obilježeni su Dioklecijanovom vladavinom u obliku tetrahije. To je bilo doba uspostave stabilnosti na političkom, vojnom i gospodarskom planu, nakon gotovo pola st. krize i nestabilnosti. Uspostavom tetrahije došlo je i do novih reformi pa su tako provincije grupirane u 12 dijeceza. Dalmacija je pripala dijecezi Panonije, čiji je glavni grad bio Sirmij. Glavni grad provincije još uvijek je bila Salona. Za vrijeme Dioklecijana u Saloni su najvjerojatnije zidine ojačane kulama.³⁰

U isto vrijeme, donesena je reforma poreznog sustava, koja je važna zbog uvođenja indikcije. Indikcija je bila procjena kvalitete plodnosti zemlje koja se provodila svakih 15 godina.³¹ Kasnije će se koristiti kao sredstvo datacije, između ostalog i na spomenicima poput sarkofaga.

Posljednje godine Dioklecijanove vlasti obilježili su progoni kršćana o kojima će kasnije biti riječ. Nakon njegova odlaska s prijestolja 305. g., počela su previranja za vlast. Sljedeći značajan vladar bio je Konstantin I., koji je sa svojim suvladarom Licinijem 313. g. objavio Milanski edikt kojim je kršćanstvo priznato kao ravnopravna religija te su zaustavljeni progoni. Konstantin je 324.–337. g. vladao kao jedini car Rimskog Carstva. Za vrijeme njegove vladavine, a i kasnije, jačalo je arijansko vjerovanje, prema kojemu je Kristova božanska narav podređena, a ne ravnopravna Bogu Ocu.³² Na crkvenom saboru u Niceji 325. g. arijanstvo je proglašeno krivovjermem.

Konstantina su nakon smrti naslijedila njegova tri sina: Konstantin II., Konstancije II. i Konstant, koji su Carstvo podijelili na tri dijela, no previranja za vlast svejedno su nastavljena. Što se tiče Dalmacije i Salone u to doba, nema mnogo informacija. Salona je i dalje bila glavni grad provincije, ali nije više imala tako snažan i značajan geopolitički položaj kao u prijašnjim st.³³ Razlog tome je i što komunikacija između Rima i Panonije nije više tekla preko Jadrana.

Smrt cara Teodozija I. 395. g. značila je kraj ujedinjenog Rimskog carstva. Njegovi sinovi Honorije i Arkadije Carstvo su podijelili na dva dijela, Zapadno i Istočno Rimsko Carstvo. Zbog napada Vizigota na Rim 410. g., Honorije je središte Zapadnog carstva preselio u Ravenu, a središte Istočnog carstva bilo je u Konstantinopolu.³⁴ Arkadija je na prijestolju naslijedio njegov sin Teodozije II. za vrijeme kojeg su u Saloni obnovljene kule zidina. Honorija je

³⁰ Jeličić-Radonić, 1998., 8.

³¹ Matijašić, 2012., 48.

³² Isto, 68.

³³ Isto, 103.

³⁴ Isto, 122.

naslijedio njegov nećak Valentinijan III., sin Honorijeve sestre Gale Placidije. Teodozije II., podržao je Valentinijanovu vladavinu na zapadu, a zauzvrat je dobio panonske provincije s Dalmacijom. Tako je Dalmacija i službeno prešla u vlast Istočnog carstva.³⁵

Za vrijeme vladavine Valentinijana III., Huni su se ozbiljno približavali Zapadnom carstvu te su ga naposljetku i napali. Ono je sve više politički i gospodarski slabilo zbog konstantnih ratova i nestabilne vlasti nakon smrti Valentinijana.³⁶

U to vrijeme u Dalmaciji je glavni zapovjednik bio Marcelin koji je vjerojatno stolovao u Saloni. Premda je, kako je već spomenuto, Dalmacija u prvoj polovici 5. st. pripadala Istočnom Carstvu, sredinom 5. st. vraća se u ruke Zapadnoga. Nakon Valentinijanove smrti, Marcelin je sve više težio Konstantinopolu te je održavao jako dobre odnose i s Istokom i sa Zapadom, kojima je Dalmacija bila podjednako važna.³⁷ Nakon smrti, na vlasti ga je zamijenio nećak Julije Nepot.

Godine 473. zapadnorimskim carem postao je Glicerije kojeg Lav I. na Istoku nije podržavao. Stoga je poslao Julija Nepota u Italiju da ga svrgne što je ovaj i napravio te je postao novi zapadnorimski car.³⁸ No već 475. g. Julija Nepota je s vlasti svrgnuo vojskovođa Orest koji je za cara postavio svog sina Romula, a Julije Nepot vratio se u Dalmaciju. Sljedeće godine germanski vojskovođa Odoakar svrgnuo je Romula i time je Zapadno Rimsko Carstvo prestalo postojati. Julije Nepot nastavio je vladati u Dalmaciji do 480. g., kada je ubijen, kao posljednji zakoniti car Zapadnog Rimskog Carstva.³⁹ Nakon njegove smrti, 482. g. Salonu i Dalmaciju zauzeo je Odoakar.

Unatoč svim ovim događajima, priobalni gradovi, uključujući i Salonu, nisu pretrpjeli veća razaranja. Za razliku od Panonije imali su dobre uvjete za urbani razvoj. U Saloni su u prvoj polovici 5. st. obnovljene zidine pomoću priručnog materijala poput spolija. Također, kršćanstvo je već bilo učvršćeno, a moć i prosperitet Crkve vidi se u novim crkvenim gradnjama. Salona je bila najvažnije crkveno središte te se unatoč krizi u Carstvu ovdje grade veliki crkveni kompleksi, kako u gradu tako i na grobljima. Oni su zapravo bili jedini oblik javne gradnje.⁴⁰

Ostrogotski vođa Teodorik osvojio je 489. g. provinciju Dalmaciju, a 493. ubio je Odoakra i postao je kraljem Italije uz podršku istočnorimskog cara Zenona.⁴¹ Razdoblje ostrogotske vlasti u Dalmaciji obilježeno je težnjom za mirnim suživotom. U Saloni se obnavljaju crkve, a možda grade i neke nove, poput križne bazilike, čija se izgradnja pripisuje

³⁵ Isto, 125.

³⁶ Isto, 133.

³⁷ Isto, 137.

³⁸ Isto, 141.

³⁹ Isto, 144.

⁴⁰ Isto, 158.

⁴¹ Isto, 166.

salonitanskom biskupu Honoriju II. On je organizirao i dva crkvena sabora u Saloni, 15. lipnja 530. g. i 4. svibnja 533. g. Prvi sabor težio je uvođenju reda u biskupiji, a drugi osnivanju novih biskupija.⁴² Prema izvorima, Ostrogoti nisu obnavljali zidine Salone te su stoga bile u ruševnom stanju. Građani ih nisu mogli sami obnavljati, a Ostrogoti su za njih bili nezainteresirani, smatrajući da nema potrebe za zaštitom grada.⁴³

Oko 520. g. počela je kriza u ostrogotskoj državi. Car Justin I. 523. g. zabranio je zakonom svim hereticima da obnašaju dužnost u državnim službama. Među heretike su spadali i ostrogotski arijanci te su time Ostrogoti izgubili podršku istočnog cara.⁴⁴ Justinov nasljednik Justinijan I. zatražio je 535. g. abdikaciju tadašnjeg ostrogotskog kralja Teodata koji ju je odbio te je time započeo dugi istočnorimski rat protiv Ostrogota. U tom ratu Justinijanova vojska 537. g. osvojila je Salonu i ponovno ju stavila po vlast Istočnog carstva, pod kojom će ostati do svog kraja. Tada je službeno prekinuta ostrogotska vlast u Dalmaciji. Salona je bila vrlo važna za Justinijanovo daljnje osvajanje Italije, s obzirom na to da je imala direktnu pomorsku vezu s Ravenom. Tijekom rata s Ostrogotima, 542. g. carstvom je harala velika epidemija kuge, koja je zahvatila i stanovništvo Dalmacije. Ostrogoti su 552. ili 553. g. konačno poraženi i u Italiji. Justinijanova vlast dovela je do nove stabilnosti. U Saloni i drugim gradovima obnavljane su zidine. Na sjevernim zidinama Salone nalazilo se pedesetak pentagonalnih kula koje su nastale dodavanjem trokutnih bridnjaka četverokutnim kulama iz 3. st.⁴⁵ Takav oblik obrambenih zidina bio je karakterističan za 6. st.

Druga polovica 6. st. još je bila relativno mirno razdoblje, iako su mnogi gradovi zabilježili opadanje uzrokovano gotskim ratovima i Justinijanovom kugom. Nakon Justinijanove smrti došlo je do prekida petnaestogodišnjeg mira između Langobarda i Gepida u Južnoj Panoniji te su naposljetku Langobardi iz Panonije otišli u Italiju, a Panoniju su naselili Avari.⁴⁶ Carstvo je bilo zauzeto ratovima s Perzijom te je odustalo od obrane Panonije i 582. g. Avari su zauzeli njezin glavni grad Sirmij. Izbjeglice iz Sirmija bježale su u Dalmaciju pa tako i Salonu.

Na područje Carstva preko Dunava dolaze i avarski saveznici Slaveni čije podrijetlo do danas nije u potpunosti poznato. Cilj avaro-slavenskih napada bili su Trakija, Dalmacija (oko 600. g. i Salona je bila u opasnosti) i Italija, u koju su pokušavali prodrijeti preko Istre. Vrhunac avaro-slavenskih napada bila je 626. g., u vrijeme cara Heraklija, kada su pokušali zauzeti Konstantinopol. Naime, Heraklije je bio zauzet ratovanjem s Perzijom što su ovi iskoristili za

⁴² Isto, 180–181.

⁴³ Isto, 196.

⁴⁴ Isto, 186.

⁴⁵ Mardešić, Chevalier, 2006., 57.

⁴⁶ Budak, 2018., 71.

napad, ali naposljetku su izgubili. Ubrzo potom došlo je i do sukoba između Avara i Slavena, čime je središte Carstva bilo izuzeto iz daljnje opasnosti.⁴⁷

Poput nekih drugih dalmatinskih gradova, tijekom 7. st. došlo je do gašenja života i u Saloni no detaljnije ću se ovoj temi posvetiti u poglavlju *Pad Salone*.

3.2. Pojava kršćanstva

Kršćanstvo se u Saloni javlja u 3. st., a dolazi i iz Rima i s istoka. Prvi poznati salonitanski biskup Venancijan smješta se u Valerijanovo doba (253.–260.), koje je u početku bilo povoljno za razvoj kršćanstva. Najvjerojatnije je došao iz Rima te se smatra da je u Saloni organizirao Crkvu i uredio prvi oratorij. Umro je u progonima kršćana koji su bili organizirani u zadnje tri godine Valerijanove vlasti. Nakon njega, sljedećih 40 godina nije zabilježen kontinuitet rimskog pokrštavanja na ovim prostorima.⁴⁸

Sljedeći poznati biskup datira se tek na kraj 3. st. To je bio biskup Dujam, koji je možda došao iz Antiohije. On je važan jer se smatra organizatorom salonitanske Crkve. Navodno je obnovio oratorij, a iz *Vita Domnia* saznajemo da je sagradio katedralu, iako ne znamo točno koju.⁴⁹ Poput Venancijana, i on je umro mučeničkom smrću, ali u Dioklecijanovim progonima. Znamo i točan dan njegove smrti: 10. travnja 304. g. Uz njega, u tim progonima poginuli su i svećenik Asterije, đakon Septimije te četiri laika Antiohije, Gajan, Telijs, Paulinije, kao i tangar Anastazije rodnom iz Akvileje.⁵⁰ Ovi mučenici bili su povod za kasniji razvitak kulta mučenika i gradnju cemeterijalnih bazilika o kojima će kasnije biti riječ.

Nakon Dujmove smrti biskupom je postao njegov nećak Prim. Proglašenjem Milanskog edikta 313. g., kršćanstvo je postalo ravnopravna religija te je tada i u Saloni uslijedio njegov slobodni razvoj i gradnja crkvenih zdanja.

3.3. Episkopalni kompleks

Središte kršćanstva u Saloni smjestilo se u istočnom dijelu grada, *urbs occidentalis*, zato što je središnji dio s forumom još uvijek bio u funkciji. Tako je jedno vrijeme postojao suživot pogana i kršćana. Episkopalni kompleks nalazi se na sjeverozapadnom uglu istočnog proširenja grada uz same zidine. Nove kršćanske građevine nastaju na ruševinama starijih zgrada, čija nam funkcija nije poznata. Prije proširenja grada 170. g., na ovom mjestu nalazio se produžetak

⁴⁷ Budak, 2018., 74.

⁴⁸ Marin, 1990., 61.

⁴⁹ Marin, 1988., 25.

⁵⁰ Isto, 28.

sjeverne nekropole, a stele koje su joj pripadale pronađene su kao spolije u kasnijim građevinama. Taj produžetak nekropole bio je u drugoj polovici 2. st. podijeljen na insule na kojima su bile izgrađene građevine koje su interpretirane kao stambene zgrade s termama. Prema tradicionalnom mišljenju, krajem 3. i početkom 4. st. ove su zgrade adaptirane za potrebe kršćanskog kulta (**Slika 4**).⁵¹

3.3.1. Oratorij A

Vrlo dugo vladalo je mišljenje da su se prvi kršćanski obredi održavali u tzv. Oratoriju A. Istraživači su smatrali da ga je podigao biskup Venancijan u drugoj polovici 3. st., a da ga je kasnije obnovio biskup Dujam. Prema tradicionalnoj interpretaciji, prva *domus ecclesiae* smjestila se na sjeverozapadnom dijelu istočnog proširenja grada uz sjeverne i zapadne zidine. Oratorij se smjestio u jednom domusu s privatnim termama, koji je pretvoren u dvoranski tip crkve u koju se ulazilo sa strane gradskih bedema. Takvom zaključku doprinijela je prije svega polukružna kamena klupa koja se nalazila na povišenom dijelu za koji se smatralo da je prezbiterij. Prezbiterij je bio okrenut prema zapadu, ali unatoč tome vladalo je mišljenje da ima ostale karakteristike prezbiterija, poput oltarne ograde. Emilio Marin smatra kako se tamo nalazio pomični oltar te da je svećenik bio okrenut prema vjernicima. Još jedna potvrda za takvu teoriju bio je zdenac koji se nalazio u osi oratorija, a za kojeg je Dyggve mislio da je služio za tajne obrede krštenja.⁵² Također, uz Oratorij A nalazio se i Oratorij B koji je možda izvorno bio pogansko svetište vode, a s Oratorijem A bio je povezan zapadnim dvorištem.⁵³

Novija istraživanja pokazala su, međutim, da je ovakvo tumačenje neodrživo. Od 2002. do 2007. g. trajala su revizijska istraživanja u Saloni na području Oratorija A, predvođena hrvatskim i francuskim arheolozima (**Slika 3**). Ti radovi su provedeni u sklopu istraživanja Episkopalnog kompleksa koja traju od 1983. g.⁵⁴ Revizijska istraživanja pokazala su da se na sjeverozapadnom dijelu grada u 2. ili 3. st. nalazila zgrada nepoznate funkcije, moguće domus, koju su zaobilazile zidine iz 170. g. te vodovod. U drugoj fazi, na temeljima ove zgrade, podignuta je pravokutna prostorija s kontraforima, tzv. Oratorij A. Prostorija je bila nadsvođena, nije imala unutarnju podjelu, zidovi su bili debljine jednog metra te je s tri strane bila okružena kontraforima. Pokazalo se i da je jugozapadni dio građevine sjeo na već postojeći kanal što je kasnije prouzročilo pucanje zida. To je dovelo do zaključka da je prostorija izgrađena na brzinu,

⁵¹ Mardešić, Chevalier, 2006., 59.

⁵² Marin, 1988., 22–23; 1990., 56–58; Dyggve 1996. [1951.], 33–35; Suić, 2003. [1976.], 365.

⁵³ Dyggve, 1996. [1951.], 34.

⁵⁴ Rezultate istraživanja donose sljedeći članci: Mardešić, Chevalier, 2002.; Mardešić, Chevalier, 2003.; Mardešić, Chevalier, 2005.; Mardešić, Chevalier, 2006.; Mardešić, Chevalier, Čaušević-Bully, 2013.

bez provjere terena, i stoga je moguće da je podignuta u trenutku opasnosti. Tome u prilog ide i blizina zidina i gradskih vrata. Prostorija je prema tome mogla biti podignuta u obrambenu svrhu ili u svrhu zaštite akvedukta, a kasnije je moglo doći do promjene funkcije.⁵⁵ Debljina zidova i kontrafori također pogoduju obrambenoj funkciji. Jugoistočni aneks izgrađen je u isto vrijeme kao i prostorija s kontraforima, koja je datirana u 3. ili 4. st.. Jedan od razloga za ovakvu dataciju je stela koja je ugrađena u zid prostorije s kontraforima koja potječe s kraja 2. ili početka 3. st. Na temelju paralelnih primjera smatra se da je veća vjerojatnost da je prostorija nastala u 4. st. Najbliža analogija je Anastazijev mauzolej na Marusincu, koji je također građen zidovima debljine jednog metra te je ojačan kontraforima, a koji se datira oko 300. g. Paralelu nalazimo i na Kapljuču u „memoriji nord“, koju Dyggve datira oko 300. g. Naposljetku, specifična gradnja uglova povezuje je s tzv. bazilikom urbanom s početka 5. st.⁵⁶

U trećoj fazi dolazi do prve velike promjene, a to je dodavanje privatnih termi. Na južnoj strani dodane su dvije prostorije, *tepidarium* i *caldarium*, koje su bile grijane i popločene, a sadržavale su hipokaust i pISCINE.⁵⁷ Za njihovo uvođenje bio je probijen južni zid prostorije s kontraforima. U jugoistočnom aneksu napravljen je *praefurnium*, a njegov zapadni zid je probušen kako bi topli zrak mogao cirkulirati u prostorijama s piscinama. Ove terme izgrađene su oko kraja 4. ili početka 5. st. Dodavanje privatnih termi uz kuću bilo je karakteristično za to doba jer Crkva nije odobravalala korištenje javnih kupališta.⁵⁸

Krajem 5. ili početkom 6. st. dogodilo se novo preuređenje sklopa. U ovoj četvrtoj fazi terme su zatvorene te su dvije prostorije s piscinama ostale u funkciji južnih aneksa. Još jedan veliki aneks dodan je na sjeveru sklopa. U prostoriji s kontraforima zapadni dio je povišen, a na njega je dodana polukružna kamena klupa. Ova dva elementa navela su prijašnje istraživače da ovu prostoriju proglaše prvim oratorijem no njihova datacija jasno ukazuje da to nije moguće. U ovoj fazi prostorija je možda služila kao primajuća dvorana ili blagovaonica, a polukružna klupa bila je *stibadium* za sedam ukućana. Analogni primjer možemo pronaći u episkopalnoj palači u Istriji u Rumunjskoj.⁵⁹

Istoj fazi pripada i dvorište na zapadu, lagano trapezoidnog oblika. U njegovom središtu nalazila se fontana koja je vodu dobivala iz akvedukta, a bila je interpretirana kao fontana za

⁵⁵ Mardešić, Chevalier, 2004., 264.

⁵⁶ Mardešić, Chevalier, 2003., 754.

⁵⁷ Mardešić, Chevalier, 2006., 62.

⁵⁸ Mardešić, Chevalier, Čaušević-Bully, 2013., 1065.

⁵⁹ Isto, 1065–1066.

kultno pranje.⁶⁰ Ako uzmemo u obzir da je velika prostorija služila kao triklinij, onda je pogled na fontanu koja je bila u osi prostorije pružala visokom kleru smireni ugođaj uz zvuk vode.⁶¹

U zadnjoj fazi, krajem 6. ili početkom 7. st., građevina se učvrstila te su bili česti zahvati vezani uz opskrbu vodom, a dolazi i do pregradnji soba na gornjem katu.

Smatra se da je građevina svakako kristijanizirana u 4. st. te je možda u nekom momentu i služila kao kapela, ali to nikako nije mogao biti oratorij koji je služio kršćanima prije Milanskog edikta.⁶² Stoga najranija poznata kršćanska crkva u Saloni postaje bazilika koju je biskup Prim (umro oko 325.) izgradio nakon Milanskog edikta na južnom dijelu današnjih dvojnih bazilika.⁶³

3.3.2. Katedralni sklop

Katedralni sklop Salone čine dvojne bazilike (gemine), koje su smještene u središtu episkopalnog kompleksa. Prva izgrađena bazilika na tom prostoru pripisuje se, kao što je već spomenuto, biskupu Primu koji ju je podigao u 4. st.⁶⁴

Početkom 5. st. biskup Simferije počeo je graditi novu dvojnju katedralu koju je iza 405. g. dovršio njegov nasljednik Hezihije (umro između 420. i 426.).⁶⁵ O tome nam svjedoči mozaik u apsidi sjeverne bazilike, koju je Bulić prozvao *basilica urbana*, s natpisom „*NOVA POST VETERA COEPIT SYNFERIUS ESYHIUS EIUS NEPOS C(U)M CLERO ET POPULO (FE)CIT HAEC MUNERA DOMUS XPE (CHRISTE) GRATIA TENE.*“ Sjeverna bazilika bila je trobrodna, a brodove su dijelili stupovi od bračkog mramora. Imala je prostrani prezbiterij u kojem se nalazio oltar s ciborijem, a u dnu apside bila je subselija za kler i biskupska katedra. Deambulatorij je kao i ostatak bazilike bio popločan mozaikom. Katedrala je bila posvećena Kristu od početka 5. st., a krajem istog dodan je i kult Blažene Djevice Marije. Bulić predlaže tri moguće teorije za gradnju dvojnih bazilika. Prva teorija je da je jedna bila primarna, a druga sekundarna i služila kao svetište za relikvije svetaca. Drugo objašnjenje je da su one posljedica ambrozijanskog obreda u kojem se upotrebljavaju dvije biskupske crkve, a treća teorija je da ovakve bazilike proizlaze iz poganske tradicije dvojnih hramova.⁶⁶ Dyggve objašnjava ovu pojavu zabranom korištenja više od jednog oltara u gradskim crkvama. Naime, u to vrijeme kult mučenika je bio izrazito jak te je time i oltar s grobom mučenika bio izrazito važan. Zbog ove

⁶⁰ Dyggve 1996. [1951.], 33–35.

⁶¹ Mardešić, Chevalier, 2006., 63.

⁶² Isto, 68.

⁶³ Bubić, Kaić, 2013., 469.

⁶⁴ Bulić, 1986., 101.

⁶⁵ Marin, 1990., 85.

⁶⁶ Bulić, 1986., 107.

zabrane gradile su se nove crkve s još oltara pa tu uvrštava i salonitanske bazilike. Ovu tezu potvrđuje rjeđom izgradnjom dvojnih bazilika nakon ukidanja zabrane u 6. ili 7. st.⁶⁷

Biskup Honorije II. (528.–547.) u proveo je velike graditeljske zahvate na katedralnom sklopu. Pod utjecajem justinijanske gradnje, južna longitudinalna bazilika zamijenjena je bazilikom križnog tlocrta. Ona je također bila popločana mozaikom te je narteksom bila povezana s bazilikom urbanom. Svoje monograme Honorije je upisao na crkvenom namještaju, na kapitelima i plutejima oltarne pregrade od bijelog mramora koji su bili dekorirani na obje strane.⁶⁸ No postavlja se pitanje je li on zaista izgradio križnu baziliku ili je samo obnovio njezin crkveni namještaj pa upravo iz tog razloga ostavio svoje monograme na njemu?⁶⁹ Honorije je također obnovio i baziliku urbanu tako da je proširio prostor svetišta, povisio ga i ukrasio novim mozaikom.

U to vrijeme preuređene su na sličan način i ostale bazilike u gradu, proširuje im se svetište te dobivaju novi podni mozaik i novi liturgijski namještaj. Honorije II. obnovio je i krstionica katedrale te joj dao novi izgled.

3.3.3. Krstionica

Krstionica salonitanske katedrale ima tri poznate faze. Izvorno je bila četverokutna prostorija sa šesterokutnim krstioničkim zdencem. Drugu fazu doživjela je u doba biskupa Honorija II., koji je među ostalim krstionicu transformirao u osmerokutnu građevinu s križnim krstioničkim zdencem, a u zadnjoj fazi zdenac je reduciran. U gradnji krstionice očitava se lokalna graditeljska tradicija koja je mogla biti inspirirana Dioklecijanovim mauzolejem.⁷⁰

Najznačajnija i najbolje poznata nam je druga faza, prve polovice 6. st. Krstionica se nalazi sa sjeverne strane bazilike urbane. Izvana je bila oktogonalnog oblika, a iznutra su zidovi bili obli s četiri niše i četiri vrata. Na zidovima se nalazila kolonada na dva kata također inspirirana Dioklecijanovim mauzolejem. Unutrašnjost je bila ukrašena štukaturama, slikama i zlatnim mozaicima. S katedralom ju je direktno povezivalo svečano predvorje, protiron, koji je imao četiri stupa od prokoneškog mramora s kapitelima ravenske škole koji su kasnije preneseni u Split⁷¹. Na istočnoj i zapadnoj strani krstionica je flankirana većim pravokutnim prostorijama koje su vjerojatno služile kao konsignatorij i katekumenej. Na sjevernoj strani nalazi se još jedna

⁶⁷ Dyggve, 1996. [1951.], 40–42.

⁶⁸ Jeličić-Radonić, 1994., 24.

⁶⁹ Mardešić, Chevalier, 2006., 60.

⁷⁰ Marin, 1988., 90–92.

⁷¹ Bulić, 1986., 96.; Dyggve, 1996., 38.

mala prostorija. Te prostorije bile su funkcionalno povezane te je svaka služila za jedan dio procesa krštenja

Krstionički kompleks bio je zanimljiv predmet proučavanja brojnih istraživača koji su na svoj način, prema arhitektonskim ostacima, interpretirali na koji se način odvijao proces krštenja i koje su prostorije čemu služile.

Don Frane Bulić je prostoriju zapadno od krstionice proglasio konsignatorijem jer je imala apsidu na sjeveru gdje se nalazila biskupska katedra te zbog simboličnog mozaika s jelenima. Tome u prilog išla je i činjenica da se konsignatorij obično nalazio zapadno od krstionice.⁷² Istočna prostorija prema njemu je bila katekumenej zbog podija na kojemu je učitelj mogao podučavati nekrštene, a moglo mu se pristupiti s ulice kako ne bi morali prolaziti kroz katedralu. Sjevernu je prostoriju proglasio svlačionicom. Na sjevernoj strani bazilike četiri su vrata vodila u krstionički sklop, od kojih jedna u katekumenej, druga u svečano predvorje krstionice, treća u tijesan hodnik, dok su četvrta vodila u protezis.⁷³

Bulićevo tumačenje krstioničkog sklopa bilo je opće prihvaćeno sve do Dyggveove nove interpretacije. Nakon revizijskih istraživanja 1949. g., on je došao do drugačijih zaključaka te je dao svoje viđenje procesa krštenja i uporabe prostorija. Smatrao je da je zapadna prostorija služila kao katekumenej jer je katedra u apsidi zapravo služila za podučavanje katekumena. Mozaik s dva jelena koja piju s izvora života na izlazu iz te prostorije predstavljao je simbol krštenja te ga je, za razliku od Bulića, naveo na mišljenje da pripada u katekumenej. Dyggve odbija činjenicu da je istočna prostorija služila kao katekumenej, jer je smatrao kako se u tu prostoriju moglo ući samo iz krstionice ili katedrale, što je bilo nedopustivo. Konsignatorij je smjestio u samu krstionicu, u istočnu nišu u kojoj je smogla nalaziti katedra za biskupa.⁷⁴

Prema Dyggveu (**Slika 5**), proces krštenja kretao je u narteksu katedrale iz kojeg se ulazilo u katekumenej, a potom u istočnu prostoriju koju interpretira kao čekaonicu. Iz čekaonice se ulazilo u sjevernu prostoriju koja je bila mala svlačionica, a iz nje u krstionicu. Katekumen je gol pristupao krstioničkom zdencu te su se paralelno krstile barem tri osobe s obzirom na to da je zdenac bio križne forme. Na tri kraka ulazili su katekumeni u zdenac, a na četvrtom, istočnom kraku, stajao je biskup. Nakon toga novokršteni su dolazili do konsignatorija u niši krstionice, a potom su kroz protiron svečano ulazili u katedralu.⁷⁵

Rendić-Miočević se pak ne slaže s Dyggveovom interpretacijom te nudi drugačiji slijed kretanja prilikom procesa krštenja (**Slika 6**). Iz Ulice sv. Petra katekumeni su ulazili u široki

⁷² Navod preuzet iz Rendić-Miočević, 1975., 257.

⁷³ Bulić, 1986., 103.

⁷⁴ Dyggve, 1996. [1951.], 39.

⁷⁵ Isto, 39.

hodnik te ušli u vestibul, odnosno čekaonicu koja se smjestila u istočnoj prostoriji. Potom su odlazili u sjevernu prostoriju koju također interpretira kao svlačionicu, a iz nje su ulazili u krstionicu. Nakon krštenja kroz čekaonicu i protiron ulazili su u zapadnu prostoriju koja je bila u funkciji konsignatorija, a nakon primanja krizme, preko nartekusa su ulazili u katedralu.⁷⁶

Dyggveovu tezu da je zapadna prostorija bila katekumenej pobio je činjenicom da je mozaik s jelenima zajedno s natpisom okrenut tako da se čita pri ulazu u tu prostoriju te je stoga logično da se u nju ulazi nakon procesa krštenja. Time je osporio Dyggveov predloženi smjer kretanja. Također, predlaže da je veća apsida u krstionici mogla zaista služiti za katedru, ali samo kako bi se na njoj biskup odmorio u pauzama od krštenja. Uz to smatra da je Bulić točno interpretirao istočnu prostoriju kao katekumenej te da je imala dvojaku funkciju, katekumeneja i čekaonice tijekom procesa krštenja. Poput Dyggvea, Rendić-Miočević smatrao je da su tijekom krštenja po tri katekumena ulazila u krstionički zdenac, a nakon redukcije zdenca krstila se jedna po jedna osoba.⁷⁷

Rendić-Miočević postavlja i pitanje čemu je točno služio svečani protiron. Kao jedno rješenje vidi da su biskupi i svećenici kroz njega ulazili i izlazili iz krstionice. Kao drugu mogućnost navodi da su novokršteni kroz njega svečano ulazili u katedralu. To bi značilo da su nakon primitka krizme iz konsignatorija stepeništem ušli u protiron i tako ušli u katedralu.⁷⁸

Jeličić-Radonić donosi najnoviju interpretaciju odvijanja krštenja u koju uključuje nove elemente koji do sada nisu bili razmotreni (**Slika 7**). Izučavanjem tekstova o procesu krštenja iz najranijih zapadnih sakramentarija, kao što su Gelazijski i Gregorijanski, dolazi do rješenja problema važnosti svečanog protirona. Naime prema tim tekstovima krštenje se odvijalo na vigilijske Uskrsa i Duhova. Biskup je u procesiji vodio celebrante u krstionicu, a prije samog početka krštenja posvećivao se izvorom izgovorom blagoslova. Iz toga proizlazi da je svečanim protironom biskup vodio procesiju u krstionicu na posvećivanje vode.⁷⁹

Jeličić-Radonić također proučava i ulaz iz katedrale u istočnu prostoriju, odnosno čekaonicu koja je mogla služiti i kao katekumenej jer se na njezinom sjeveroistočnom uglu nalazi dio pogodan za podij s kojeg bi vjernici bili podučavani. Na nadvratniku vrata koja vode u čekaonicu nalazi se reljef s alegorijskim prikazom *Agnus dei*, Krist između dvije ovce. Taj reljef mogao je biti poruka katekumenima koji su iz katedrale ulazili u čekaonicu te iza nje u krstionicu. Nakon krštenja, novokršteni su odlazili u konsignatorij na čijem su ulazu vidjeli mozaik s jelenima i

⁷⁶ Rendić-Miočević, 1975., 260.

⁷⁷ Isto, 259–262.

⁷⁸ Isto, 261.

⁷⁹ Jeličić-Radonić, 2017., 63.

tekstom s kršćanskom doktrinom. Nakon primanja krizme spustili bi se u narteks i iz njega svečano ušli u katedralu.⁸⁰

Autorica preuzima i neke Rendić-Miočevićeve zaključke, poput interpretacije prostorija i djelomično kretanja procesa krštenja. On je već bio na tragu rješenja funkcije svečanog protirona, a Jeličić-Radonić potkrjepljuje ju izvorima i time iznosi zasad najlogičnije rješenje.

3.3.4. Episkopij

Biskupska palača, odnosno episkopij, tradicionalno se smještao sjeverno od katedrale.⁸¹ Na tom mjestu nalazi se složeni sklop antičkih građevina za koje se smatralo da su bile naknadno adaptirane u biskupsku rezidenciju. Tamo su pronađene i gospodarske prostorije te se postavlja pitanje zašto bi episkopij bio smješten s njima. Müller Wiener, istraživač biskupskih rezidencija, istaknuo je i da salonitanskom episkopiju nedostaje jedna veća, svečanija sala za primanja.⁸² Takva sala mogla se nalaziti u zapadnom dijelu episkopalnog kompleksa u jednom od oratorija. Primjerice u Oratoriju E, kojega je Dyggve prozvao „*nova basilica discoperta*“. Radi se o pravokutnoj građevini s apsidom na sjeveru flankiranom bočnim prostorijama te ima prostrani atrij. Takav raspored odgovara uobičajenim salama u biskupskim rezidencijama. Na jugu se nalazio i termalni sklop koji je također vjerojatno pripadao biskupima. Iz svih ovih podataka možemo zaključiti da se biskupska rezidencija možda ipak vjerojatnije nalazila zapadno od narteksa katedrale pored tzv. Oratorija A.⁸³ S obzirom na postojanje gospodarskih prostora na sjevernoj strani čini se vjerojatnije da su se biskupi smjestili dalje od njih te da su rezidenciju, kupke i svečanu salu imali na istom mjestu.

3.4. Crkve u gradu

Širenje kršćanstva i njegova popularizacija doveli su do potrebe za većim brojem crkva zbog sve većeg broja vjernika. Stoga se krajem 5. i početkom 6. st. grade nove crkve u Saloni, izvan episkopalnog kompleksa. Većina crkava slijedi istu tipologiju trobrodne crkve s polukružnom apsidom.

Na južnom dijelu grada smjestila se tzv. *basilica iuxta portum*. Crkva je bila trobrodna s polukružnom apsidom i aneksima uz nju, koji su vjerojatno bili u funkciji protezisa i

⁸⁰ Jeličić-Radonić, 2017., 63–65.

⁸¹ Suić 2003. [1976.], 365.; Marin, 1990., 82.

⁸² Preuzeto iz Jeličić-Radonić, 1994., 27.

⁸³ Jeličić-Radonić, 1994., 29.; Chevalier, Mardešić, 2006., 60.

đakonikona. Smatra se da je izgrađena u 5. st. Jedna takva bazilika smjestila se i uz *Porta Caesarea*.⁸⁴

U središtu *urbs vetusa* nalazi se još jedna trobrodna bazilika, koja je zanimljiva jer ima i krstionicu, što je navelo Dyggvea da ju proglasi arijanskom. Naime, budući da je jedino biskup mogao provoditi krštenje, on je smatrao da se ovdje radi o drugoj biskupskoj bazilici. Gradnju crkve smjestio je u kraj 5. st., kada su ovim krajevima vladali Teodorik i Ostrogoti, koji su bili arijanske vjere. Također, po njemu je biskup Januarije bio arijanski biskup kojeg su kasnije zabunom uvrstili među nicejske svećenike. Ova bazilika za Dyggvea je bila još jedna poveznica Ravenne i Salone u kasnoj antici.⁸⁵ Njezina krstionica slična je krstionici episkopalnog kompleksa. Slijedi istu tlocrtnu dispoziciju oktogona s križnim krstioničkim zdencem što je Dyggve pripisao želji da se arijansko vjerovanje previše ne ističe. I ova građevina je omeđena prostorijama, vjerojatno konsignatorijem i katekumenejem.⁸⁶ Za razliku od krstionice uz katedralu, kod ove nije kasnije došlo do redukcije krstioničkog zdenca pa mu je i to bila potvrda da se radi o arijanskom baptisteriju koji je služio samo jedno kratko vrijeme tijekom ostrogotske vlasti.⁸⁷

No osim što nema nikakvih dokaza da se radi o arijanskoj bazilici i baptisteriju postavljaju se još neka pitanja. Prvo, ako se radi o vremenu vjerske tolerancije, zašto bi se arijanci željeli skrivati i prilagođavati izgled svoje krstionice onoj u episkopalnom kompleksu? Također, čini mi se da je vjerojatnije riječ o namjernom kopiranju potonje, budući da je ovo njezina umanjena verzija. Povećanjem broja vjernika osim potrebe za većim brojem crkava sigurno je došlo i do potrebe za još jednom krstionicom. Kao što je već bilo spomenuto, tijekom krštenja velikog broja vjernika samo je prve krstio biskup, a kasnije je krštenje provodio svećenik te je moguće da se ova krstionica koristila upravo u takvim slučajevima.

U zapadnom dijelu grada, u blizini antičkog amfiteatra, uz glavnu gradsku ulicu *Via principalis* nalazi se *basilica occidentalis*. Od ove crkve preostalo je jako malo ostataka pa je teško točno ustvrditi kako je ona izgledala. Poznat nam je jedino tlocrt kojeg je tijekom istraživanja izradio E. Dyggve. Danas od crkve nema gotovo nikakvih ostataka osim apside te je upitno koliko je ostataka uopće bilo i tijekom njegovih istraživanja. Stoga neki smatraju da postoji mogućnost da se ovdje uopće ne radi o crkvi.⁸⁸ Naime, prema Dyggveu, ona je bila troapsidalna, a do gradnje bočnih apsida došlo bi nakon zabrane Crkve o korištenju samo jednog

⁸⁴ Marin, 1988., 35.

⁸⁵ Dyggve, 1996. [1951.], 50.

⁸⁶ Isto, 51.

⁸⁷ Isto, 52.

⁸⁸ Mardešić, Chevalier, 2006. 59.

oltara te su se u bočne apside smještali novi.⁸⁹ Problematično je što bi ovo bila jedina troapsidalna crkva u Saloni, a što je teško za očekivati. Ukoliko bi se takav tip tlocrta i pojavio, bilo bi prihvatljivije očekivati ga u episkopalnom kompleksu, a ne u jednoj sporednoj bazilici. Također, na tlocrtu su prikazana dva različita dijela jednake duljine, koje je Rendić-Miočević vidio kao kompleks prije nego li jedinstvenu građevinu.⁹⁰ No, zbog nedostatka materijalnih ostataka ne možemo dublje ulaziti u analizu izgleda crkve.

Na istočnoj strani grada nalazi se *basilica orientalis*. Ona se također smješta u kraj 5. ili početak 6. st. Izgrađena je na ruševinama rimskih termi te je kao i ostale opisane crkve trobrodna s polukružnom apsidom. Uz apsidu se nalaze dvije prostorije koje su predaleko od nje da bi služile kao protezis i đakonikon te je stoga Dyggve zaključio da se radi o krakovima transepta. Takav T-transept mogao je biti utjecaj istoka, ali i zapada, ako pogledamo primjerice Lateransku baziliku. Zanimljiva je po tome što se oltar nalazi nad grobom mučenika koji je jedini pronađen *in situ*. U oltaru ima mjesta za relikvije jedne osobe.⁹¹

Među crkve u gradu neki smještaju i crkvu u Gradini, no zbog njezinog kompleksnog i različitog interpretiranja, o njoj će više riječi biti kasnije.

Osim ovih crkava antički amfiteatar također je služio za okupljanje kršćana. U amfiteatru su bili pogubljeni kršćani u vrijeme Dioklecijanovih progona 304. g. te je on postao kultno mjesto gdje su se u supstrukcijama razvili oratoriji tj. martiriji. Zidovi oratorija bili su ukrašeni freskama mučenika koji su ovdje stradali kao na primjer Asterije.⁹² Tu je pronađen i ranokršćanski kapitel s kraja 5. ili početka 6. st. koji je pripadao nekoj kultnoj prostoriji.⁹³

3.5. Grobljanske bazilike

Poput poganskih, kršćanska groblja razvila su se izvan gradskih zidina. Kršćani su nastavili koristiti većinu poganskih grobalja pa tako njihove grobove nalazimo i na zapadnoj nekropoli, premda tamo nije pronađena bazilika. Početkom 4. st. počeli su koristiti i pogansko južno groblje, na kojemu je, smatra se, postojala bazilika, ali je uništena. Prvi točno datirani sarkofag smješta se u početak 5. st., a bazilika je mogla nastati i kasnije.⁹⁴ Dyggve je smatrao da je ovo groblje pripadalo arijancima, no za to nema nikakvih dokaza.⁹⁵

⁸⁹ Dyggve, 1996. [1951.], 55.

⁹⁰ Rendić-Miočević, 1979., 89.

⁹¹ Dyggve, 1996. [1951.], 54.

⁹² Jeličić-Radonić, Sedlar, 2011., 74.

⁹³ Jeličić-Radonić, 2017., 60.

⁹⁴ Marin, 1990., 121.

⁹⁵ Dyggve, 1996. [1951.], 68.

Na mjestu Šuplje crkve nalazilo se također kršćansko groblje. Dugo se sumnjalo da ovdje nije bila riječ o nekropoli, ali novija istraživanja tog lokaliteta potvrdila su da se ovdje zaista nalazilo kršćansko groblje. O ovoj velikoj grobljanskoj bazilici bit će riječ u petom poglavlju.

Tri najpoznatija salonitanska groblja povezana su s kultom mučenika, a to su Kapljuč, Marusinac i Manastirine. U blizini sjevernih zidina zapadnog proširenja grada smjestilo se groblje Kapljuč koje je vjerojatno činilo cjelinu s „grobljem 16 sarkofaga“ na kojemu su se pokapali pogani i kršćani. Prema tradiciji, na ovom groblju je pokopano pet mučenika koji su stradali 304. g. u Dioklecijanovim progonima: Asterije te Antiohijan, Gajan, Paulinijan i Telijan, četiri vojnika Dioklecijanove straže. Oko njihovih grobova počeli su se pokapati kršćani, a sredinom 4. st. podignuta je prva grobljanska bazilika u Saloni. Dyggve ju smješta u doba biskupa Leonicija oko 350. g.⁹⁶ Bazilika je bila trobrodna s istaknutom polukružnom apsidom pored koje su se nalazili protezis i đakonikon, a pod je bio prekriven mozaikom. U blizini su pronađeni ostaci gospodarskog imanja s ostacima tijeska i mlinova za masline.⁹⁷ U 6. st., za vrijeme biskupa Honorija II., osim crkava u gradu preuređene su i cemeterijalne bazilike. Tako je bazilika na Kapljuču dobila novi mozaični pod te joj se proširuje svetište (**Slika 8**).⁹⁸

U svom istraživanju, Victor Saxer istaknuo je kako zapravo nema osnovanih dokaza za atribuciju ove bazilike petorici mučenika, nego da je ovdje jedino opravdan Asterijev kult. Naime, ističe kako u martirologiji nema podataka o vojničkim mučenicima. Jedini način kako se Kapljuč može povezati s ova četiri mučenika i njihovim imenima jest preko mozaika u Venancijevoj kapeli u Laternaskoj bazilici, na kojemu se ti mučenici nalaze, što Saxer ipak ne smatra dovoljno legitimnim.⁹⁹

Na području današnjeg groblja Manastirine, krajem 2. st. nalazila se izvanogradska gospodarska zgrada, *villa*. Oko nje se nalazilo groblje na kojem su se prvo pokapali pogani, a potom i kršćani. Među prvim kršćanima, ovdje je pokopan i biskup Dujam. Prema Buliću, u Dioklecijanovo vrijeme vila je bila razrušena jer su se nad Dujmovim grobom održavali obredi koji su zakonom bili zabranjeni.¹⁰⁰ Nakon Milanskog edikta nad grobom sv. Dujma sagrađena je kapela s apsidom na istoku. Oko nje su se zatim počele graditi i druge grobljanske kapele koje predstavljaju prijelazni oblik prema grobljanskoj bazilici (**Slika 9**). Krajem 4. st., 395. g., germanska plemena upala su u Salonu te su razorila groblje. Na ostacima porušenog groblja početkom 5. st. izgrađena je velika grobljanska bazilika čija je apsida sjela na grob sv. Dujma.

⁹⁶ Isto, 68.

⁹⁷ Marin, 1990., 118.

⁹⁸ Jeličić-Radonić, 1994., 30.

⁹⁹ Navod preuzet iz Marin, 1990., 119–120.

¹⁰⁰ Bulić, 1986., 134.

Njezinu gradnju započeo je biskup Gajan, a dovršio biskup Simferije, koji je započeo i gradnju dvojnih bazilika.¹⁰¹ To je bila velika trobrodna bazilika s polukružnom apsidom u kojoj su se nalazile katedra i subselija. Simferije je zaslužan za ideju o uporabi konfesije ispod oltara na Manastirinama za privilegirani ukop biskupa pa se tako ili od njegovog vremena, ili od vremena biskupa Hezihija, u ovog bazilici pokapaju salonitanski biskupi.¹⁰² U grobnim prostorijama južno od oltara bili su pokopani sv. Dujam i sv. Venancijan, a duboko ispod oltara nalazio se i olovni relikvijar s relikvijama sv. Petra, koje su vjerojatno bile poslone iz Rima. Duž sjeverne strane bazilike protezao se uski hodnik koji je također služio za ukope, kao i poprečni brod.¹⁰³

I ova crkva bila je preuređena početkom 6. st. Prilikom obnove dobila je narteks te *schola cantarum* ispred transepta, kao i novi liturgijski namještaj poput oltarne pregrade i pluteja. Prema Buliću narteks je na ulazu imao arkade sa stupovima s bizantskim kapitelima.¹⁰⁴

Najčešće se smatra kako je bazilika stradala početkom 7. st., moguće prilikom avaro-slavenskih napada. Tada nije obnovljena, već su transept i apsida preuređeni u malu crkvu. Bulić smješta gradnju ove male crkve između 602. i 612. g., nakon koje je prema tradicionalnom tumačenju Salona propala.¹⁰⁵

Posljednje salonitansko groblje je Marusinac, najudaljeniji od gradskih zidina. Kult mučenika tamo se počinje razvijati s pokapanjem sv. Anastazija. Bogata kršćanka Asklepija dala ga je pokopati u svojoj obiteljskoj grobnici, odnosno mauzoleju, koji je s vanjske strane imao kontrafore, a što ukazuje na sirijsko podrijetlo. Oko mauzoleja počeli su se ukapati i drugi kršćani te graditi grobne kapele, a sredinom 5. st. na tom mjestu izgrađene su dvojne bazilike (**Slika 10**). Prema Dyggveu, podignute su u doba biskupa Pashazija, između 426. i 443. g.¹⁰⁶ One čine jedan vrlo specifičan primjer dvojnih bazilika zato što je sjeverna bazilika tzv. *basilica discoperta*. To znači da nije imala krov nad srednjim brodom, što se vidi iz tankih stupova koji nisu mogli nositi krov. Južna bazilika, posvećena Anastazijevom kultu, bila je većih proporcija te je bila trobrodna i ukrašena bogatim podnim mozaikom. Ona je atrijem bila povezana s Anastazijevim mauzolejem i s njim je činila jedinstven arhitektonski sklop. *Basilica discoperta* sadržavala je također značajne grobove, ali nema dokaza da su u njoj držane relikvije mučenika.¹⁰⁷ Početkom 6. st. južna bazilika bila je također preuređena te je dobila mozaičnu

¹⁰¹ Isto, 138–139.

¹⁰² Marin, 1988., 37.

¹⁰³ Bulić, 1986., 141

¹⁰⁴ Jeličić-Radonić, 1994., 30.

¹⁰⁵ Bulić, 1986., 146.

¹⁰⁶ Dyggve, 1996. [1951.], 68.

¹⁰⁷ Marin, 1990., 155.

dekoraciju.¹⁰⁸ U portiku *basilicae discopertae* pronađen je *in situ* natpis svećenika Ivana koji se datira u 599. ili 603. g. Iz tog natpisa je vidljivo da je Anastazijev kult bio živ i početkom 7. st..

¹⁰⁸ Jeličić-Radonić, 1994., 31.

4. PAD SALONE

Pad Salone, koji se tradicionalno smješta u 7. st., vrlo je opsežna i složena tema o kojoj su pisali brojni istraživači. Do danas nije dokučeno kada je Salona točno pala i je li ona uopće u jednom trenutku uništena ili se zapravo radi o postupnom opadanju i napuštanju grada. U ovom poglavlju navest ću izvore, pisane i materijalne, koji nam govore o mogućem vremenu propadanja Salone, a na kraju će biti riječ o različitim tumačenjima tih izvora i teorijama o njezinom padu.

4.1. Pisani izvori

Najvažniji povijesni izvori koji opisuju pad Salone su *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona i *De administrando imperio* Konstantina VII. Porfirogeneta. Uz njih, nekoliko izvora neposredno se dotiče stanja u Saloni u to doba: pisma pape Grgura Velikog te vijesti iz *Liber pontificalis*, ujedno i jedini izvori suvremeni padu Salone opisanom u narativima.

Pisma pape Grgura Velikog (590.–604.) kronološki su najraniji pisani izvor koji donosi podatke o stanju u Saloni početkom 7. st. Papa je vodio korespondenciju s biskupima i velikodostojnicima Dalmacije i Ilirika vezano uz crkvene sporove, a u nju su bili uključeni i salonitanski biskupi. Pisma je slao od studenog 590. pa do studenog 602. g. Dopisivao se sa salonitanskim nadbiskupima Natalom i Maksimom te arhiđakonom Honoratom i subđakonom Antoninom zbog neprimjerenog ponašanja u salonitanskoj Crkvi. U tim pismima papa se usputno osvrnuo na približavanje Slavena te izrazio zabrinutost i žaljenje. To je zabilježeno u pismu biskupu Maksimu poslanom 600. g., kada mu odgovara na vijesti o približavanju Slavena Saloni.¹⁰⁹

Sljedeći suvremeni izvor jest podatak iz *Liber pontificalis*, zbirke o životima i djelovanju papa od sv. Petra do Pija II., koji umire 1464. g. Iz nje saznajemo vijest o misiji opata Martina. Naime, papa Ivan IV. (640.–642.), koji je navodno bio rodnom Dalmatinac, poslao je nekad tijekom svog pontifikata opata Martina u Istru i Dalmaciju s velikom svotom novca kako bi otkupio zarobljenike od barbara i donio relikvije mučenika u Rim. Također, papa je dao sagraditi oratorij mučenicima Venanciju, Anastaziju i Mauru pored Lateranske krstionice, u koji je prenio njihove relikvije. Gradnju je dovršio njegov nasljednik Teodor, a nad oltarom oratorija nalazi se mozaik s prikazom mučenika. Na temelju podatka o misiji opata Martina, 640. g. uzima se najčešće kao *terminus ante quem non* za pad Salone.

¹⁰⁹ Rapanić, 2016., 109–111.

Sljedeća dva izvora su narativna te su nastala nekoliko stoljeća nakon ovih događaja. Valja napomenuti da činjenice iz ovakve vrste izvora ne možemo uzeti zdravo za gotovo te im treba pristupiti s velikom dozom kritičnosti.

Bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet (913.–959.) potkraj života napisao je djelo *De administrando imperio*, koje je ostalo nedovršeno. U njemu car piše o narodima koji su živjeli u blizini Bizantskog Carstva i s kojima je ono imalo doticaja, a napisao ga je za svog sina kao svojevrsan priručnik za odnošenje prema susjedima. Car piše o istočnojadranskim krajevima u poglavljima 29–36 te opisuje i dolazak Hrvata na to područje. U 29. i 30. poglavlju opisan je pad Salone na međusobno vrlo sličan način. Smatra se da je 30. poglavlje napisano naknadno krajem 10. st. tako da njegov autor nije Porfirogenet.¹¹⁰ U djelu se opisuje kako su Slaveni, odnosno Avari, osvojili i uništili Salonu i time preuzeli od Rimljana vlast nad Dalmacijom. Salonitanci su prema priči jednoga dana prešli rijeku Dunav te zatekli blago, žene i djecu bez muškaraca te ih orobili. Slaveni, odnosno Avari, shvativši što se dogodilo u zasjedi su čekali idući napad. Kada su Salonitanci ponovno došli, ovi su ih napali te uzeli njihovu odjeću i zastave. Tako prerušeni došli su pred Salonu i mahali zastavama, a Salonitanci, misleći da se radi o njihovim vojnicima, otvorili su vrata Slavenima, koji su naposljetku uništili grad.¹¹¹ Nadalje, u 31. poglavlju Porfirogenet spominje dolazak Hrvata na poziv cara Heraklija (610.–641.) pa se prema tome pad Salone također datira prije 640. g.

Toma Arhiđakon napisao je djelo *Historia Salonitana* oko 1260. g. To je najopsežniji izvor o padu Salone, koji je mnogima poslužio kao temelj za opisivanje tog događaja. U sedmom poglavlju svoje kronike Toma navodi kako je grad zbog nemorala počeo propadati te da nije bilo snažne vlasti, a i neprijatelji su ga stalno napadali. Goti su naposljetku došli do grada i bez veće borbe uspjeli su ga zauzeti i spaliti do temelja. Stanovnici Salone u panici su pobjegli brodovima iz grada, a one koji su ostali, Goti su ubili ili zarobili.¹¹² Toma potom piše o razdoblju nakon napada, kada su se Salonitanci vratili s otoka. Spominje ovdje i misiju opata Martina iz *Liber pontificalis*, s kojom je očito bio upoznat. Navodi kako su se neki stanovnici smjestili diljem dalmatinske obale, dok su drugi pod vodstvom Velikog Severa preselili u Dioklecijanovu palaču. Goti i Slaveni odmah su vojskom krenuli na povratnike, a Salonitanci su tada poslali glasnike u Konstantiopol i dobili dopuštenje za naseljenje u Dioklecijanovu palaču. Također, car je

¹¹⁰ Budak, 2018., 17–18.

¹¹¹ Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 63–64, 74–75.

¹¹² Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*, 31–37.

zapovjedio Gotima i Slavenima da ne napadaju stanovnike koji žive u Splitu i tako je zavladao mir.¹¹³

U 16. st. nepoznati autor nadopunio je Tomino djelo podacima o crkvenim saborima biskupa Honorija, crkvenoj organizaciji u srednjoj Dalmaciji, crkvi sv. Marije (crkva u Gradini) te posljednjem salonitanskom biskupu Teodoru. Autor spominje i pad Salone, koji smješta u 625. g. Ta godina izabrana je najvjerojatnije zbog osnutka Dubrovnika. Naime, Toma navodi kako su Dubrovnik osnovali bjegunci iz Salone 626. g., iz čega se zaključuje da je ona morala pasti godinu dana prije ili te godine.¹¹⁴

4.2. Materijalni izvori

Materijalni izvori također su temelj za datiranje pada Salone tj. proučavanje trajanja njezina života u 7. st. Iz tog razdoblja pronađeno je pet natpisa, od kojih se dva vežu uz biskupa Maksima (593.–602.). Prvi natpis pronađen je na sarkofagu nekog Vita.¹¹⁵ Drugi Maksimov natpis, njegov monogram, pronađen je na jednom nadvratniku. Natpis svećenika Ivana, koji je pronađen na Marusincu, već sam spominjala kada je bilo riječi o grobljanskoj bazilici na tom lokalitetu. On ukazuje na kult sv. Anastazija, a datiran je prema indikciji u 599. ili 603. g. Četvrti natpis je epitaf djevojčice Dominike koja je iz Sirmija pobjegla u Salonu. Budući da je Sirmij pao pod Avarima 582. g., epitaf se smješta u razdoblje koje je slijedilo. Zadnji natpis je najzanimljiviji. To je epitaf opatice Ivane pronađen na Manastirinama.¹¹⁶ Ona je također pobjegla iz Sirmija u Salonu te je njen sarkofag najkasnije datiran u Saloni. Epitaf se nalazi s prednje strane sanduka sarkofaga, a pronađen je u blizine apside bazilike na Manastirinama. Oko njegove datacije postoje brojne polemike s obzirom na to da indikcija nije posve čitka. O tome će više riječi biti u pregledu historiografije.

Još jedan važan materijalni izvor je ostava bakrenog bizantskog novca. Pronađena je u dijelu jednog kanala na području tvornice „Voljak“ (ex Šperac) 1979. g. tijekom arheoloških istraživanja. U njoj su zastupljeni novci vladara od Justinijana I. do Heraklija, s izuzetkom Tiberija.¹¹⁷ Od ukupno 51, četiri kovanice pripadaju caru Herakliju. Tri su među njima datirane u treću odnosno petu godinu Heraklijeve vladavine, dakle u 612./613. i 614./615. g. Četvrtu kovanicu teže je datirati jer se radi o prekovanom polufolisu. Može se smjestiti, ovisno o čitanju,

¹¹³ Isto, 39–47.

¹¹⁴ Marović, 1991., 255.

¹¹⁵ Basić, 2008., 83.

¹¹⁶ Isto, 83–86.

¹¹⁷ Marović, 1991., 255.

u 21. ili u 16. g. Heraklijevog vladanja, dakle u 625./626. ili 630./631.g.¹¹⁸ U literaturi je uglavnom prihvaćena potonja.

Heraklijev novac pronađen je i na lokalitetu Šuplja crkva. U temelju sjevernog bočnog broda pronađeno je pet zlatnika od kojih tri pripadaju Mauriciju (582.–602.), jedan Foki (602.–610.) i jedan Herakliju. Postoji mogućnost da se i ovdje radilo o ostavi novca, ali s obzirom na njihov mali broj, uvjerljivije je tumačenje da su na to mjesto stavljeni u ritualne svrhe tijekom pregradnje.¹¹⁹

Kao što je već napomenuto, početkom 7. st. obnavljala se crkva na Manastirinama. Ova graditeljska aktivnost na tom lokalitetu kao i u Šupljoj crkvi je dokaz da je početkom 7. st. Salona još uvijek živjela, budući da je postojalo stanovništvo koje se brinulo o crkvama.

4.3. Pregled historiografije

Kao što je već rečeno, pad Salone vrlo je raznoliko datiran u literaturi od najranijih istraživanja. Prema tradicionalnom shvaćanju, Avari i Slaveni razorili su Salonu početkom 7. st., prije misije opata Martina. Izbjegli Salonitanci naselili su otoke te Dioklecijanovu palaču koja se razvila u novi grad Split.¹²⁰

Bulić je u svom djelu *Sull'anno della distruzione di Salona* iz 1906. g. prvi dao pregled različitih mišljenja do njegovog vremena. Tako su Lucius, Farlati, Dümmler i Carrara smjestili pad Salone u posljednje godine vladavine Heraklija, dakle nešto prije 641. g. Florinsky i Grot zalagali su se za 626. g. kada su se Avari, nakon propale opsade Carigrada okrenuli Dalmaciji. Rački se s tom datacijom nije slagao, već je bio sklon 639. g. Bulić još spominje i Jirečeka koji je datirao pad u posljednje godine Fokina vladanja (†610.) te Nodila koji je pad Salone smjestio u prve godine Heraklijeve vladavine, oko 614. g.¹²¹

Bulić se sam također odlučio za 614. g. Smatrao je da je moralo proći bar nekoliko desetljeća između pada grada i misije opata Martina. Svoju dataciju temelji najviše na sarkofagu opatice Ivane, iako spominje i ostala četiri natpisa 7. st. Kao što sam već spomenula, postoje brojne polemike oko datacije ovog sarkofaga zbog nečitke indikcije. Bulić je tvrdio kako je tijekom njegovih istraživanja indikcija bila čitljiva kao *quinta decima* (XV.) i stoga datira epitaf u 612. g. kao jedinu moguću opciju za petak 12. svibnja, datum koji stoji na sarkofagu.¹²² S

¹¹⁸ Basić, 2008., 89.

¹¹⁹ Rapanić, 2016., 100.

¹²⁰ Marin, 1988., 92.; Dyggve, 1996. [1951.], 71; Bulić, 1986., 50–51; Šišić, 1925., 232; Suić, 2003. [1976.], 50.

¹²¹ Bulić, 1906., 273–281.

¹²² Isto, 295–297.

druge strane, neki su, poput Jirečeka i Gabričevića, izrazili sumnju u Bulićevo tumačenje te su smatrali da se može raditi i o XIV. indikciji (*quarta decima*), odnosno 506. ili 551. g.¹²³

I Ferdo Šišić odlučio se za 614. g. U doba cara Heraklija Carstvo je bilo ugroženo od Perzije s jedne te od Avara i Slavena s druge strane. Kako je Perzija bila najveća prijateljica, Carstvo se okrenulo k istoku te napustilo obranu Balkanskog poluotoka, što su iskoristili Avari i Slaveni. Osvojili su tada i mnoge gradove uključujući Salonu, koju su spalili do temelja. Mali dio njezina stanovništva spasio se na otocima, a kasnije naselio Dioklecijanovu palaču. Tako je nastao grad *Spalatum*, koji, se prema Šišiću, počeo razvijati tek dolaskom Salonitanaca.¹²⁴ Dyggve slijedi mišljenje da je Salona uništena u napadima Avara i Slavena te taj događaj smješta između 612. i 641. g., u vrijeme za koje nema podataka u pisanim izvorima.¹²⁵ Nada Klaić također smješta provalu Avara i Slavena u početak 7. st. te ističe kako je pri tome Salona izgubila i značajan dio svog agera.¹²⁶ Emilio Marin pad Salone datira prije misije opata Martina 641. g., ali smatra da je i prije napada Avara i Slavena Salona počela propadati te da se puno ljudi već bilo iz nje iselilo.¹²⁷ S druge strane Ivanka Nikolajević smatrala je na temelju pregradnji crkava (npr. Manastirine) da su i nakon napada neki Salonitanci ostali živjeti u gradu, u zajednici sa Slavenima, te su se brinuli o građevinama. Po njezinom mišljenju tek su kasnije, sredinom 7. st., i oni napustili Saloni te otišli u Dioklecijanovu palaču.¹²⁸

Novi arheološki nalazi, poput ostave bizantskog novca, promijenili su datiranje pada Salone. Ivan Marović tako zadnji datirani novac iz 630./631. g. smatra datumom *ante quem non* za Salonin pad, a kao krajnju granicu odabire godinu 639. zbog misije opata Martina. Smatra da je grad pao neposredno prije Martinovog dolaska u Dalmaciju, ali ističe i kako za pad ne postoje arheološki dokazi.¹²⁹

Tako dolazimo do novijih razmatranja, da zapravo Salona nikada nije ni bila uništena u napadu Avara i Slavena. Sve više prihvaća se mišljenje da je do napuštanja grada došlo njegovom postupnom degradacijom, a ne u jednom mahu čemu u prilog idu i materijalni ostaci.¹³⁰ Početak krize na ovom području možemo tražiti već u vremenu ostrogotskog vladanja i bizantsko-gotskih ratova. Konačnom pobjedom Bizanta u Saloni je došlo do velikih crkvenih gradnji, ali ne i cjelovitijeg oporavka na društvenom i gospodarskom planu. Produbljenju krize

¹²³ Basić, 2008., 85–86.

¹²⁴ Šišić, 1925., 232.; Šišić, 1906., 29.

¹²⁵ Dyggve, 1996. [1951.], 93.

¹²⁶ Klaić, 1975., 112–114.

¹²⁷ Marin, 1988., 92.

¹²⁸ Nikolajević, 1979., 152–153.

¹²⁹ Marović, 1991., 260–261.

¹³⁰ Mardešić, Chevalier, Čaušević-Bully, 2013., 1060; Rapanić, 2016. 91–139; Dzino, 2018., 159–161; Budak, 2018., 63–65.

pridonijela je i Justinijanova kuga, oslabjela pomorska trgovina te osjećaj nesigurnosti stanovnika zbog nemogućnosti obrane velikih zidina. Eventualni napadi Avara i Slavena 625./626. g. pridonijeli su krizi, ali svakako nisu bili njezini začetnici.¹³¹ Sve to utjecalo je na smanjenje broja stanovnika u Saloni i njezino postupno napuštanje.

Ivan Basić rješenje pada Salone vidi na pola puta između postupnog napuštanja i razorenja grada u jednom trenutku. Smatra kako ostava bizantskog novca treba gledati kao slučajan nalaz i da nam ona ne može služiti za praćenje kontinuiteta života u Saloni. Skeptičan je i prema shvaćanju misije opata Martina. Zbog degradacije grada stanovništvo se počelo iseljavati iz Salone u bolje utvrđene gradove i mjesta, poput Dioklecijanove palače, a to je prvo napravila društvena elita, potom i obični građani. Tako su dva grada vjerojatno jedno vrijeme paralelno postojala te Basić u Splitu vidi kontinuitet života Salone.¹³²

Željko Rapanić je iznio mišljenje da do razorenja Salone nikada nije došlo i dapače, da na njezinom prostoru nikada nisu živjeli Slaveni. Smatrao je da se radilo o malom broju Slavena koji su samo prolazili ovim prostorom s obzirom na to da nema arheoloških ostataka poput grobova. Također ističe kako bi se trebao koristiti pojam propast, a ne pad Salone jer se radi o procesu koji je trajao godinama. On također zastupa mišljenje da je grad postupno degradirao te da su njegovi stanovnici organizirano odlazili u Dioklecijanovu palaču, predvođeni civilnom i vjerskom elitom.¹³³ Poput Basića, Rapanić smatra upitnom misiju opata Martina. Ističe kako nije logično da je crkvena elita otišla u Split i za sobom ostavila relikvije mučenika. Prenosjenjem relikvija istarskih i dalmatinskih mučenika papa Ivan IV. želio je potvrditi nadležnost rimske Crkve nad istočnom obalom Jadrana, koja je bila ugrožena od strane poganskih Slavena, ali i konstantinopolskog patrijarha. Borbi za nadležnost nad ovim prostorima svjedoče i sudjelovanja dalmatinskih biskupa na saboru u Konstantinopolu 754. te na saboru u Niceji 787. g.¹³⁴

Neven Budak iznosi slična razmišljanja. Smatra da do pada grada nikada nije došlo već da je razlog njegovog opadanja vjerojatno bio ekonomske i društvene prirode. No postavlja i pitanje zašto bi se Salonitanci preselili samo par kilometara dalje ako su problemi bili ekonomske prirode uzrokovani primjerice slabljenjem trgovine. Također ostavlja i mogućnost da se na mjestu grada nastavilo živjeti u nekom ruralnom obliku i nakon 7. st.¹³⁵

¹³¹ Goldstein, 1995., 71–74.

¹³² Basić, 2008., 94.

¹³³ Rapanić, 2016., 98.

¹³⁴ Isto, 120.

¹³⁵ Budak, 2018., 63–65.

Pad Salone zaista je kompleksno pitanje, no prema sadašnjem stanju istraživanja čini mi se najuvjerljivijom teorija o postupnoj degradaciji grada i postupnom seljenju stanovništva u druge, zaštićenije krajeve.

5. RAZDOBLJE RANOG SREDNJEG VIJEKA

5.1. Povijesni pregled od 7. do 11. st.

Nakon propasti Salone i misije opata Martina, Toma Arhiđakon navodi carski reskript iz 641. g. (doba vladavine Heraklijevih sinova, Heraklija II. i Konstantina III.) u kojemu su bizantski carevi zapovjedili Slavenima u okolici Splita da ne napadaju Splićane. U to vrijeme na ovom području naselile su se razne slavenske skupine, među kojima možda i Hrvati, o čijem podrijetlu i vremenu dolaska nemamo točnih podataka.¹³⁶

Nakon ovog Tominog navoda slijedi duga šutnja u pisanim izvorima od gotovo stoljeća i pol. Zbog nedostatka pisanih izvora i iznimno rijetkih arheoloških nalaza koji bi pružili podatke o vezama s Bizantskim Carstvom, o njenoj stvarnoj moći i utjecaju na ovom području u tom periodu i dalje se raspravlja.¹³⁷ Do promjene dolazi krajem 8. st. Godine 787. održan je koncil u Niceji, na kojemu su sudjelovali i dalmatinski biskupi, a u to vrijeme obnavlja se i liturgijski namještaj splitske katedrale.

Tada se u Europi javlja i nova sila, Franačka na čelu s Karlom Velikim. On je u Rimu 800. g. okrunjen za cara, čime je simbolično obnovljeno Zapadno Rimsko Carstvo. Osvojivši sjevernu Italiju i Istru, došao je u izravan kontakt s Bizantom te su dvije velike sile 803. g. ušle u rat. Bizant je zbog dugotrajnih unutarnjih borbi oko ikonoklazma već bio oslabljen, a to je bio i jedan od razloga javljanja Karlovih pristaša u Veneciji i Dalmaciji. Tako su zadarski duks Pavao i biskup Donat, te venecijanski dužd Obelerije i sudužd Beato 805. g. otišli Karlu, koji ih je potvrdio te time osigurao vlast u Veneciji i Dalmaciji.¹³⁸ Franačko-bizantski rat na ovom području vodio se od 805. do 812. g., a završen je Aachenskih mirom, prema kojemu je Dalmacija podijeljena na dva dijela. Bizantu su pripali pojedini priobalni gradovi i otoci, a Franačkoj dalmatinsko zaleđe. Ova podjela Dalmacije bila je dugotrajna te je ostavila vidljiv trag u daljnjem razvitku ovog područja. Početkom 9. st. dolazi i do pokrštanja ovog područja, predvođenog od strane Karolinga i crkvenih središta u Italiji poput Akvileje, Milana i Beneventa.¹³⁹

U franačkim se analima nedugo potom spominje Borna, Karolinzima vazalni knez Dalmacije i Liburnije. On je najpoznatiji po sudjelovanju na franačkoj strani u suzbijanju ustanka donjopanonskog kneza Ljudevita 819.–823. Bornu je naslijedio nećak ili unuk Vladislav, kojeg je potvrdio Karolinški car Ludovik Pobožni, što pokazuje nastavak franačkog utjecaja.

¹³⁶ Više o doseljenu Hrvata u Budak, 2018., 86–106.

¹³⁷ Detaljnije o toj problematici u Gračanin, 2015., 501–503.

¹³⁸ Budak, 2018., 122.

¹³⁹ Isto, 109.

Prvi vladar za kojeg znam nakon Vladislava bio je Mislav, u čije se vrijeme datira osnutak Hrvatske Kneževine. Njegov nasljednik Trpimir I. prvi je potvrđeni knez Hrvata, a njegova darovnica iz 852. g. donosi i prvi spomen hrvatskog imena.¹⁴⁰ On je održavao dobre odnose sa Splitskom nadbiskupijom, što naznačuju i posjedi koje joj je poklonio. Kako bi dodatno učvrstio svoju vlast, osim na splitsku, oslanjao se i na akvilejsku Crkvu. Istaknuo se i uspješnom borbi protiv Bugara, a za spas svoje duše osnovao je samostan u Rižinicama, što pokazuje da je dio nekadašnjeg salonitanskog agera u to vrijeme bio u vlasništvu hrvatskih vladara.¹⁴¹

Trpimir je imao dva ili tri sina, a sigurni smo za Zdeslava i Mutimira. No vrlo brzo nakon njegove smrti oko 864. g., Domagoj je svrgnuo Zdeslava i nasilno zauzeo prijestolje te je poput svojih prethodnika nastavio njegovati savezništvo s Francima.¹⁴² Umro je nakon 875. g. i tada se na prijestolje uz bizantsku pomoć vraća Zdeslav. Car Bazilije I. također je zapovjedio dalmatinskim gradovima da svoj danak plaćaju od sada hrvatskom knezu, a ne više strategu te time uključio Hrvatsku Kneževinu u vlast nad bizantskom Dalmacijom.¹⁴³

Zdeslava je ubio i zamijenio Branimir, čije nam podrijetlo nije poznato. On je obnovio savezništvo s Karolinzima, ali Franačko Carstvo bilo je već pred raspadom te nije imalo stvarnu vlast nad Hrvatskom. Zbog toga je trebao potražiti podršku snažnijeg saveznika te se obratio papi Ivanu VIII., koji je svojom podrškom legitimirao njegovu vlast. Branimir je, čini se, želio ojačati svoju moć i u dalmatinskim gradovima te je stoga zajedno s ninskim biskupom Teodozijem pokušao obnoviti jedinstvenu crkvenu pokrajinu sa središtem u Splitu i biskupom u Ninu, čija je biskupija osnovana sredinom 60-ih godina 9. st. Dalmatinske biskupije bile su pod utjecajem istoka te su tijekom Focijeve shizme stale na stranu konstantinopolskog patrijarha. Takvo jačanje Bizanta nije išlo na ruku hrvatskom vladaru te je on odlučio izdvojiti svoju državu iz jurisdikcije Zadarske i Splitske biskupije osnivanjem hrvatske biskupije u Ninu. Nakon smrti splitskog nadbiskupa Martina, 886. ili 887. g. ninski biskup Teodozije pokušao je stvoriti jedinstvenu crkvenu provinciju spajanjem nekadašnje salonitanske metropolije i ninske dijeceze. Za pomoć se iz nepoznatog razloga nije obratio papi Stjepanu VI. već akvilejskom patrijarhu Valbertu. Papa mu je naposljetku ipak odlučio dati palij, ali ne zna se je li Teodozije ikada i došao po njega.¹⁴⁴ U svakom slučaju, ovaj pokušaj nije dugoročno urodio plodom te će crkveno pitanje ostati neriješeno sve do 928. g. Branimirova vlast obilježena je bogatom graditeljskom

¹⁴⁰ Isto, 109.

¹⁴¹ Isto, 173–174.

¹⁴² Isto, 192.

¹⁴³ Isto, 223.

¹⁴⁴ Isto, 153.

aktivnošću te nemamo dokaza o sukobima. Umro je prije 892. g. bez nasljednika, a na vlasti ga je naslijedio Trpimirov drugi sin Mutimir, o kojem nema puno podataka u izvorima.

Mutimirov nasljednik bio je vjerojatno Tomislav, uz kojeg se veže pitanje vlasti hrvatskih vladara nad dalmatinskim gradovima. Budući da ga papa Ivan X. u pismu oslovljava kao kralja, otvoreno je pitanje i je li on zaista bio prvi hrvatski kralj.¹⁴⁵ Pismo je bilo namijenjeno splitskom svećenstvu, kralju Tomislavu te zahumskom knezu Mihajlu Viševiću, sudionicima splitskog crkvenog sabora 925. g. Taj je sabor održan prvenstveno kako bi se riješilo pitanje crkvenih odnosa u Hrvatskoj i Dalmaciji. Uz to, papu je smetalo i širenje slavenskog bogoslužja koje je prisutno od misije Ćirila i Metoda. Na sabor su bili pozvani biskupi od Osora do Kotora te je trebalo konačno biti odabrano središte metropolije. Za metropolitansku čast borili su se Split, Zadar i Nin, od kojih je svatko smatrao da polaže najveće pravo na nju.¹⁴⁶

Split se pozivao na kontinuitet salonitanske metropolije te relikvije mučenika sv. Dujma i Staša. Naime, pitanje prijenosa salonitanske metropolije u Split vrlo je složeno. Zbog nedostatka izvora u 7. i 8. st. ne može se znati je li nakon propasti Salone odmah nastavljen kontinuitet salonitanske Crkve u Splitu, ili se to dogodilo tek krajem 8. st. Prema Tomi Arhiđakonu, Ivan Ravenjanin poslan je nakon pada Salone u Split kako bi obnovio salonitansku metropoliju. Na njegov zahtjev iz ruševina Salone prenesena su tijela sv. Dujma i Staša i položena u splitsku katedralu. To se, međutim, ne poklapa s pričom o misiji opata Martina koji je te relikvije po nalogu pape Ivana IV. donio u Rim te za koje je papa izgradio lateranski oratorij. Smatra se kako je legenda o prenošenju relikvija u Split nastala u 8. st. kako bi splitska Crkva dobila legitimitet za nadbiskupsku čast, što je i ostvarila, te se u to doba obnavlja oprema katedrale.¹⁴⁷

Zadarski je pak biskup smatrao da on treba dobiti metropolitansku čast jer je poglavar političkog središta, dok je ninski svoje pravo temeljio na najvećem teritoriju biskupije. Unatoč tome, splitski biskup je pobijedio te je dobio pravo sazivanja crkvenih sabora i imenovanja ostalih biskupa. Zadar nije bio pogodan jer je bio preblizak s Bizantom, a ninski biskup Grgur imao je nerazjašnjene odnose s akvilejskim patrijarhom. Ovom odlukom uspostavljena je jedinstvena hrvatsko-dalmatinska crkvena provincija. Na saboru je odlučeno i da se postave biskupi u sve gradove u kojima je u prošlosti postojala biskupija ako u tom gradu ima dovoljno stanovnika i svećenika. Donesene su i neke odredbe za očuvanje mira te reguliranje bračnih

¹⁴⁵ Goldstein, 1995., 274–278.

¹⁴⁶ Budak, 2018., 239–241.

¹⁴⁷ Ovo pitanje tema je mnogih radova te su se njime bavili istraživači od Bulića na dalje. Zanimljiv prikaz kontinuiteta salonitanske Crkve donosi Rapanić, 2016. Također, ovom temom bavi se i Budak, 2012. Za komentar Tomina poglavlja o kontinuitetu vidi Matijević-Sokol, 1988.

odnosa.¹⁴⁸ Ipak, zbog nezadovoljstva i pobune ninskog biskupa sazvan je drugi splitski crkveni sabor 928. g. Na njemu su potvrđene odluke prvog sabora te je naređeno da se biskupi moraju strogo držati granica svojih biskupija. Uz to, ukinuta je Ninska biskupija, a ninskom biskupu ponuđene su u zamjenu tri druge biskupije: Sisačka, Skradinska i Duvnjanska.¹⁴⁹

Nije poznato kako je Tomislav umro niti je li imao potomaka. Nakon njega slijede desetljeća slabo dokumentirana u izvorima, u kojima su vladali Trpimir II. pa Krešimir I., čije je razdoblje vladavine obilježeno mirom. Njegov nasljednik Miroslav bio je svrgnut s vlasti u pobuni bana Pribine, koji je na prijestolje postavio Mihajla Krešimira II. Borba za vlast oslabila je državu i njezine vojne snage, no konačnim dolaskom na prijestolje Mihajla Krešimira II. nastupilo je ponovno razdoblje mira i stabilnosti.¹⁵⁰ Ono se nastavilo i u doba njegova sina Držislava, koji je od bizantskog cara Ivana Cimiska dobio krunu i druge insignije, oznake kraljevske vlasti. Tada Držislav dodaje ime Stjepan što znači ovjenčani, okrunjeni. Tako je postao prvi vladar s titulom kralja Hrvatske i Dalmacije. Uz nju, dobio je i titule patricija i eparha, upravitelja provincije, gdje titula eparha pokazuje da je bio podređen bizantskom caru. Epitaf kraljice Jelene, Držislavove majke i Mihajlove žene, potvrđuje da je okrunjen prije smrti Ivana Cimiska 976. g.¹⁵¹ Epitaf je pronađen u crkvi sv. Stjepana na Otoku u Solinu koju je Jelena dala izgraditi za sebe i svog supruga, a tu su se navodno pokapali i drugi hrvatski vladari.

Stjepan Držislav imao je tri sina: Svetoslava, Krešimira III. i Gojslava I. Sva trojica borila su se za prijestolje, a na kraju je na njega zasjeo Krešimir III., koji je po svemu sudeći bio moćan vladar te je vjerojatno proširio kraljevstvo prema Bosni. Vladao je vrlo dugo, oko 30 godina, a na prijestolju ga je 1030. g. zamijenio sin Stjepan II., koji je ponovno uspostavio hrvatsku biskupiju, ovoga puta sa sjedištem u Kninu.¹⁵²

Njegov sin Petar Krešimir IV. zavladao je 1058. g. On je vratio pod hrvatsku vlast dalmatinske gradove te proširio kraljevstvo na neretvansko područje. Također, učvršćuje vlast u unutrašnjosti, ponajprije u južnoj Panoniji. Međutim, za ovaj rad najbitnija je njegova podrška papinskim reformama. Reforme su u punom smislu započele pod papom Lavom IX. (1049.–1054.), koji je ojačao ulogu papinstva u istočnoj Europi. Zalagao se za oslobođenje Crkve od svjetovne vlasti, zabranu braka svećenstva te je osuđivao simoniju. Godine 1054. papa je poslao izaslanstvo u Konstantinopol, koje je pak ušlo u sukob s konstantinopolskim patrijarhom

¹⁴⁸ Budak, 2018., 238–242.

¹⁴⁹ Isto, 243.

¹⁵⁰ Isto, 245.

¹⁵¹ Isto, 225.

¹⁵² Isto, 247–248.

Mihajlom Celularijem te je time došlo do crkvenog raskola.¹⁵³ To je bio dodatan poticaj za reformiste, koji su željeli još dublje istaknuti razlike između zapadne i istočne Crkve. Papa Nikola II. 1059. g. sazvaio je sabor u Lateranu na kojem je odlučeno da će pape ubuduće birati kardinali bez utjecaja svjetovnih vlasti. Također je naredio da se takvi sabori održe i u provincijama, a s obzirom na to da je Kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije bilo na razmeđu zapadne i istočne kulture, u Split je poslao opata Majnarda, koji je tamo održao sabor 1061. g. Na njemu su potvrđene odluke lateranskog sabora: nadbiskupa i biskupe mora birati svećenstvo, svećenicima je zabranjen brak, nošenje duge kose i brade te je zabranjeno zaredivati slavenske klerike koji ne znaju latinski. Suzbijanje slavenske liturgije bio je jedan od najvažnijih ciljeva, kako bi se što više odvojili od istočnih utjecaja. No to na ovom području nije bilo u potpunosti uspješno.¹⁵⁴

Jedan od najvažnijih reformskih papa bio je Grgur VII. (1073.–1085.). On je nastojao svjetovnu vlast podrediti crkvenoj te je stopio papinsku reformu s benediktinskom. Obnovio je Ninsku biskupiju 1075. g., a iste godine održan je i sabor u Ninu kako bi se pokazala važnost biskupije koja je sada imala nadležnost na području Ravnih Kotara.¹⁵⁵ Uz to, po papinom nalogu, opat Gebizon okrunio je za kralja nasljednika Petra Krešimira IV., Zvonimira, u crkvi sv. Petra i Mojsija u Solinu. Time je papa postigao cilj svoje reforme i podvrgnuo svjetovnog vladara crkvenoj vlasti.

Zvonimirovo podrijetlo nam je nepoznato, ali znamo da je oženio Jelenu, kći ugarskog kralja Bele I. S obzirom na to da nije imao srodstvene veze sa svojim prethodnikom, podrška ugarske vojske sigurno mu je bila potrebna za stupanje na vlast. Također mu je trebao i legitimitet za dolazak na prijestolje te se stoga obratio papi Grguru VII., koji je krunjenjem Zvonimira dokazao caru Henriku IV. da ima primat nad svjetovnom vlašću. Papa je Zvonimiru poslao nove simbole kraljevske vlasti – krunu, mač i žezlo – koji su zamijenili stare, bizantske insignije, te zastavu koja je predstavljala simbol Zvonimirovog vazalstva prema papi.¹⁵⁶ Zvonimir je papi plaćao i danak od 200 bizantskih zlatnika i poklonio mu samostan sv. Grgura u Vrani s pripadajućom riznicom, u kojoj su se nalazile krune njegovih prethodnika. Također, Splitskoj nadbiskupiji predao je samostan sv. Stjepana na Otoku u Solinu u kojoj su se njegovi prethodnici pokapali, a sve to predstavlja svojevrsan prekid s tradicijom.¹⁵⁷

¹⁵³ Isto, 251–252.

¹⁵⁴ Isto, 252–253.

¹⁵⁵ Isto, 254.

¹⁵⁶ Isto, 256.

¹⁵⁷ Isto, 259.

Nakon Zvonimirove smrti 1089. na prijestolje je nakratko sjeo nećak Petra Krešimira IV., Stjepan III., a nakon njega došlo je do borbe za prijestolje. Za njega su se borili Hrvati, ali i Venecija i Arpadovići. Naposljetku su najuspješniji bili potonji te će nakon razdoblja previranja na hrvatsko prijestolje 1102. g. doći Koloman. Godine 1105. i Dalmacija će pasti u njegove ruke, čime je upotpunjena vlast Arpadovića nad Kraljevstvom Hrvatske i Dalmacije.¹⁵⁸

5.2. Salonitanski ager

Propašću Salone dolazi do napuštanja grada, ali ne i života u salonitanskom ageru. Dolazak novih etničkih skupina nije značio potpuni prekid civilizacije kakva je dotada postojala niti je nestalo autohtono stanovništvo.¹⁵⁹ Novi doseljenici, među kojima su bili i Hrvati, nisu se naselili unutar zidina Salone te je ona zauvijek ostala napuštena, no njezina okolica postala je vrlo privlačan prostor za naseljavanje. Prije svega, zbog blizine novog urbanog središta, Splita, plodnog tla i dobre prometne povezanosti koja je pružala mogućnost određene kontrole pomorskog prometa, a još važnije tuda je prolazila cesta prema Klisu, u unutrašnjost.¹⁶⁰

Nova ranosrednjovjekovna naselja razvijala su se istočno od antičkog grada uz rijeku Jadro. Ne znamo koliko je autohtonog stanovništva ostalo u ageru, ali njihov ostanak je dokazan kasnoantičkim kontinuitetom na ovom prostoru. Premda od 7. do 9. st. nemamo puno dokaza o životu u našim prostorima općenito, iz nekih tragova možemo vidjeti da se život nikada nije potpuno ugasio. Tome prije svega svjedoči daljnje korištenje crkava u okolini Salone. Također, činjenica da nemamo tragova novih crkava u tom razdoblju već samo preinake nekih kasnoantičkih dokazuje da su te crkve još bile u upotrebi te nije bilo potrebe za gradnjom novih. Iako su uvjeti života bili izmijenjeni, vjernici su i dalje održavali tradiciju kulturnih mjesta.¹⁶¹

Od 9. st. dolazi do ponovnog oživljavanja povijesnih izvora i do nove graditeljske aktivnosti. Jedan od razloga tome je i pokršćavanje Hrvata, koji su osim kršćanske vjere preuzeli i latinski jezik i pismo.¹⁶² Veza Hrvata i starosjedioca vidljiva je u daljnjem očuvanju kontinuiteta, koji je odmah vidljiv i u imenu Solin, slavenskom nazivu za Salonu.¹⁶³ Dolazi do obnavljanja i pregradnji ranokršćanskih crkava, ali i gradnje novih, koje su uvijek vezane uz neko starije antičko zdanje. Takve primjere nalazimo i u salonitanskom ageru u crkvi sv. Petra i Mojsija, koja je izgrađena unutar perimetra veće ranokršćanske crkve, te u crkvi sv. Stjepana,

¹⁵⁸ Budak, 2018., 293.

¹⁵⁹ Rapanić, 1987., 54.

¹⁶⁰ Goldstein, 1993., 128.

¹⁶¹ Nikolajević, 1979., 163.

¹⁶² Ivančević, 1986., 50.

¹⁶³ Katičić, 1993., 9.

koja se naslanja na neki rimski objekt nepoznate funkcije. Velik broj crkava na solinskom području govori nam o gustoj naseljenosti ovog prostora s obzirom na to da crkvu obično vežemo uz neku mjesnu zajednicu, a to ujedno dokazuje i veliko širenje kršćanstva u dalmatinskom zaleđu.¹⁶⁴ I epigrafski spomenici druge polovice 9. te 10. st. također pokazuju duh kasnoantičke tradicije sa svojim shemama i formulacijama iz ranokršćanskog doba.¹⁶⁵

Jedan od pokazatelja veze sa starosjediocima su i nekropole, koje se, poput crkava, nerijetko formiraju na mjestima ranije arhitekture. Najbolji primjer je starohrvatsko groblje na Majdanu nedaleko od izvora rijeke Jadro. Na mjestu rimske vile rustike pronađeno je groblje s bogatim grobnim priložima, poput zlatnih naušnica.¹⁶⁶ Osim što nam groblje na Majdanu govori o naseljenosti ovog područja, govori nam i da se u blizini nalazilo bogato naselje ili prebivalište neke velikaške obitelji.

Već od sredine 9. st. Solin postaje jedno od glavnih političkih i kulturnih središta hrvatske države. Veza hrvatskih vladara s olvim područjem vidljiva je kako iz povijesnih izvora tako i iz graditeljske aktivnosti na ovom prostoru. Iako nemamo niti jedan dokaz o postojanju kraljevskog ili kneževog dvora u Solinu, iz izvora saznajemo da je Trpimir ugostio Gottschalka u svom „dvoru“, prema nekima u Klisu ili Rižinicama, gdje je podigao i samostan.¹⁶⁷ Nadalje važnost Solina za hrvatske vladare najbolje dokazuje da se upravo u crkvi sv. Stjepana na Otoku u Solinu nalazio kraljevski mauzolej te da je u crkvi sv. Petra i Mojsija okrunjen kralj Zvonimir 1075. g.

5.3. Sakralna arhitektura

Period 7. i 8. st. u umjetnosti našeg prostora obično se naziva prijelaznim razdobljem. U to vrijeme ne grade se nove crkve već samo ponegdje ranokršćanske dobivaju novi liturgijski namještaj. Nalaza iz tog razdoblja je malo te su većinom koncentrirani u Splitu i Zadru, gradovima koji su imali snažnu tradiciju.¹⁶⁸ U to doba kršćanska zajednica manjeg je opsega te nije došlo do potrebe za novom gradnjom, što je ujedno rezultiralo smanjenom produkcijom i kvalitetom skulpture.

U drugoj polovici 9. st. sa širenjem kršćanstva dolazi do pregradnji starih i gradnje novih crkava u novom predromaničkom stilu. On na naše prostore dolazi u procesu pokršćavanja iz

¹⁶⁴ Rapanić, 1980., 211.

¹⁶⁵ Isto, 193.

¹⁶⁶ Karaman, 1930.-1934., 5–14.

¹⁶⁷ Rapanić, 1980., 203.

¹⁶⁸ Rapanić, 1987., 115.

središta s jakom tradicijom, a donose ga svećenici i misionari.¹⁶⁹ Glavne karakteristike predromaničke arhitekture su nepodudarnost vanjskog plašta i unutarnje organizacije, skriveni prostori koji nisu istaknuti na fasadi, diskontinuitet prostora zbog uskih prolaza te artikulacija zidnih ploha nišama. Ovakva arhitektura bila je rezultat procesualne liturgije. Na kamenom namještaju predromaničkih crkava nalazimo pleternu dekoraciju geometrijskih motiva koja uzor nalazi u ranokršćanskoj umjetnosti (npr. podni mozaici).¹⁷⁰ U početku se razlikovala arhitektura zaleđa i dalmatinskih gradova zbog različitih političkih granica pa je tako na prostoru hrvatske države jačao franački utjecaj vidljiv u troapsidalnosti i pojavi westwerka na zapadnom pročelju, a u dalmatinskim gradovima bizantski utjecaj bio je vidljiv po gradnji kupole. S druge strane, u skulpturi takve razlike nisu uočene.¹⁷¹

Nakon 9. st. ove razlike nestaju te 10. st. predstavlja potpunu afirmaciju predromaničkog stila. Nestanak razlika između dalmatinskih gradova i prostora hrvatske države dijelom se objašnjava širenjem kršćanstva iz gradova bizantske Dalmacije od vremena Bazilija I., zatim splitskim saborima 925. i 928. g. kada nastaje jedinstvena hrvatsko-dalmatinska crkvena provincija te prisustvom hrvatskog vladara u bizantskoj Dalmaciji koje se vidi u darivanju dalmatinske Crkve.¹⁷²

Pod utjecajem crkvene reforme u 11. st. predromaniku zamjenjuje rana romanika čiji najbolji primjer vidimo u crkvi sv. Petra i Mojsija u Solinu.

Crkve u Solinu poštuju tradicionalni kult mjesta. Neke ranokršćanske crkve preživjele su seobe naroda u 7. i 8. st. te ostaju u upotrebi i u ranom srednjem vijeku.¹⁷³ Tako na primjer u samostanskoj crkvi u Rižinicama dolazi samo do izmjene liturgijskog namještaja. Ranokršćanska crkva u Gradini dobiva u predromanici zapadno zdanje, a samostanska crkva u Crkvini doživljava preobrazbu konstrukcijskog sustava. Za razliku od ove tri preinake starijih građevina, u Solinu se grade i dvije nove crkve također poštujući kult mjesta.¹⁷⁴

Uz crkvu u Gradini, ove dvije novoizgrađene crkve, Sv. Stjepan na Otoku i Sv. Petar i Mojsije, najzanimljivije su za proučavanje te o njima imamo najviše sačuvanih podataka. Stoga ću se u nastavku rada posvetiti detaljnijoj obradi ovih crkava i istaknuti probleme u njihovom proučavanju.

¹⁶⁹ Rapanić, 1987., 85.

¹⁷⁰ Marasović, 1997., 151–152.

¹⁷¹ Jurković, 1988.-1989., 43–44.

¹⁷² Jurković, 1992., 34.

¹⁷³ Jakšić, 1995., 45.

¹⁷⁴ Marasović, 2001., 63–73.

5.3.1. Problem Gradine

U središtu današnjeg Solina, uz cestu koja vodi prema Klisu nalaze se ostaci Gradine. To je naziv kasnoantičke utvrde na desnoj obali rijeke Jadro koja se smjestila uz jugoistočne zidine antičke Salone, a njezin istočni zid nasjeo na perimetralni zid starog grada. U sjeveroistočnom dijelu utvrde pronađena je početkom 20. st. crkva neobičnog, centralnog oblika, koja je i danas predmetom brojnih otvorenih pitanja. S obzirom na njezin smještaj i nepoznatog titulara u literaturi se uvriježio naziv „crkva u Gradini“. Ono što predstavlja možda i najvažnije pitanje jest njezina datacija – radi li se o kasnoantičkoj ili ranosrednjovjekovnoj crkvi?

Crkva je centralnog tlocrta u obliku nepravilnog četverokuta. Na istoku se nalaze tri apside. Središnja je veća i istaknuta, iznutra polukružnog, a izvana pravokutnog oblika. Njezin unutrašnji zid raščlanjen je s pet polukružnih niša, koje su također raščlanjivale i sjeverni zid. Budući da se južni zid nije sačuvao, može se pretpostaviti da je bio raščlanjen na isti način. S vanjske strane zidovi su bili raščlanjeni lezenama. Bočne apside su manjih dimenzija, također iznutra polukružne te su uklopljene u zidnu masu istočnog zida. U središtu crkve osam oktogonalno postavljenih stupova nosilo je kupolu, a četiri su stupa u svakom kutu crkve služila za rasterećenje pritiska tambura kupole na vanjske zidove. Stupovi nisu bili u pravilnom razmaku te nisu pronađeni ostaci svodne konstrukcije (**Slika 11**).¹⁷⁵

Crkva je dijelom sjela na zid neke starije rimske zgrade. Sredinom apside koso prolazi rimski zid kojeg presijeca luk apside. Istočno i južno od apside također su pronađeni ostaci rimskog zida. Do pločnika je građena od pravilno klesanih blokova, a iznad popločenja nastavlja se zid od manjih klesanih blokova. Kao građevinski materijal koristile su se i rimske spolije.¹⁷⁶ Na zapadnom dijelu ispred crkve nalazi se pravokutni predbrod koji je naknadno izgrađen. S obzirom na to da se njegov istočni zid i zapadni zid crkve organski ne poklapaju te da imaju drugačiju tehniku zidanja, vidljivo je da nisu izgrađeni u isto vrijeme.¹⁷⁷ Ne zna se njegova točna funkcija, možda je služio kao westwerk, a u njemu i oko njega pronađeni su grobovi pa se smatra da je pokapanje svakako bilo jedna od namjena. Jedan grob uz sam ulaz u crkvu ističe se i položajem i oblikom. Naime, to je jedini grob koji je načinjen od velikih ploča i pokriven ravnom kamenom pločom, što upućuje da je u njemu pokopan netko značajan.¹⁷⁸ No s obzirom na to da nisu pronađeni nikakvi grobni prilozi o identitetu pokojnika možemo samo nagađati.

¹⁷⁵ Piteša, Marijanović, Šarić, Marasović, 1992., 132.

¹⁷⁶ Isto, 131–132.

¹⁷⁷ Karaman, 1930., 185.

¹⁷⁸ Piteša, Marijanović, Šarić, Marasović, 1992., 133.

Godine 1909. Društvo Bihać započelo je istraživanja na lokalitetu Gradine, a 1924. otkriveni su temelji crkve. Pronađeno je tada 12 baza stupova koje su dijelom iz rimskog razdoblja, a dijelom ranosrednjovjekovni. Također su pronađena dva rimska stupa od sivog, egipatskog granita te četiri kapitela, također različito datirana. To je navelo istraživače na zaključak da se radi o starohrvatskoj crkvi iz 11. st. za čiju su se gradnju iskoristile rimske spolije pronađene na mjestu. F. Bulić, koji je vodio istraživanja, ovdje je prepoznao krunidbenu baziliku sv. Petra u kojoj je krunjen kralj Zvonimir.¹⁷⁹ Sam oblik građevine bio je pogodan za ceremonijalnu funkciju crkve. Također, skulptura koja je pokazivala karakteristike sredine 11. st. odgovarala je vremenu datacije krunidbe. Tomu u prilog išle su i niše u apsidu i u bočnim zidovima, koje su u donjem dijelu imale kamene ploče te se smatralo da su služile kao sjedala za crkvene (apsida) i svjetovne dostojanstvenike (bočni brodovi). S obzirom na to da bi crkva bila podignuta i prije krunidbe, smatralo se da je i ranije služila za različite dvorske ceremonije i svečanosti.¹⁸⁰ Nakon pronalaska crkve sv. Petra i Mojsija na lokalitetu Šuplja crkva, teza o krunidbenoj crkvi u Gradini je zamrla.

Osim Bulića, na temelju kamenih ulomaka i drugi istraživači mislili su da se radi o starohrvatskoj crkvi. Frane Bulić, Ljubo Karaman, Ejnar Dyggve i Lovre Katić smjestili su crkvu u 11. st. prvenstveno na temelju pleternog ukrasa s okulusima na bazama i kapitelima. Naime, oni ističu kako ovaj motiv nestaje pojavom geometrijskog ornamenta te se u uporabu vraća u 11. st. Također su smatrali da je crkva doživjela promjenu liturgijskog namještaja u 12. st., prilikom koje bi bio prigraden predbrod. Tom periodu pripisuju fragmente s degradiranom rustičnom pleternom dekoracijom.¹⁸¹ Strzygowsky je pak u ovoj crkvi vidio potvrdu svoje teze da podrijetlo starohrvatske arhitekture treba tražiti u sjevernim predjelima te ju uspoređuje s crkvom iz Borgunda u Norveškoj iz 1150. g.¹⁸²

Danas ipak sve češće prevladava mišljenje da je crkva ranokršćanska, sagrađena u 6. st. te preuređena u ranom srednjem vijeku. Takav stav zauzeli su Jerko i Tomislav Marasović, Milan Prelog, Željko Rapanić, Tonči Burić, Bartul Šiljeg, Ante Milošević, Vladimir Gvozdanović, itd.¹⁸³

Jerko Marasović je 1950-ih godina istraživao crkvu te definirao njezin izvorni oblik pomoću statičke i komparativne analize. Došao je do zaključka da se radi o izrazito bizantskoj

¹⁷⁹ Bulić, 1986., 53.

¹⁸⁰ Karaman, 1930., 199.

¹⁸¹ Isto, 193–197; Katić, 1939., 14; Katić, 1955., 42–43; Dyggve, 1960., 97; Bulić, 1986., 53.

¹⁸² Navod preuzet iz Piteša, Marijanović, Šarić, Marasović, 1992., 132.

¹⁸³ Piteša, Marijanović, Šarić, Marasović, 1992., 138.-142; Marasović, 2011., 207–208; Rapanić, 1980., 200; Prelog, 1993., 92–94, Šiljeg, 2008., 84; Burić, 1993., 183; Milošević, 1999., 255.

građevini iz Justinijanovog doba. Pritom se koristio ostacima elevacije kako bi shvatio konstrukciju crkve, a poslužile su mu i različite analogije.¹⁸⁴ Gradnju crkve povezuje s Justinijanovom rekonkvistom i pobjedom nad Gotima sredinom 6. st. Nakon pobjede slijedila je obnova Salone, u koju Marasović uključuje i gradnju crkve u Gradini. Kao uzor za crkvu uzima Sv. Sofiju u Konstantinopolu, koja je završena 537. g. Istu misao slijedi i Prelog te uspoređuje crkvu u Gradini s crkvama sv. Sergeja i Bakha te sv. Apostola u Konstantinopolu. Crkva sv. Sergeja i Bakha završena je poput sv. Sofije 537. g. te se stoga ta godina uzima kao *terminus ante quem non* za gradnju ove crkve.¹⁸⁵ Time crkva u Gradini postaje dio salonitanskih gradskih crkava *intra muros*.

Prema analizi J. Marasovića, stupovi oktogona bili su povezani lukovima te su nosili tambur s kupolom. Sustav svodova između zidova i stupova, gdje su se nalazili kutni stupovi, omogućavao je da se pritisak kupole horizontalno prenosi na zidove crkve (**Slika 12**). Ovaj konstrukcijski sustav prodora valjka tambura kroz križni svod srodan je konstrukcijskom sustavu sv. Sofije.¹⁸⁶

U prilog ovakvoj dataciji izvorne crkve ide i proučavanje njezine skulpture koja je dijelom ranokršćanska, a dijelom predromanička. Šiljeg je povezoao jednu vrstu kapitela iz Gradine s kapitelima iz drugih crkava te ih sve nazvao kapitelima tipa Gradina (**Slika 13**). Karakteriziraju ih četiri akantusova lista na kutovima tijela kapitela koji se po sredini stranice dodiruju tvoreći geometrijske likove. Jedan od likova koji se uvijek pojavljuje je četverokut zakrivljenih stranica. Ispod njega redovito stoji romb ili trokut, a iznad romb ili otvoreni krajevi listova. Na kutovima četverokuta i na rombovima nalaze se okulusi. Osim u Gradini, ovakvi kapiteli javljaju se u Sv. Marti u Bijaćima¹⁸⁷, u katedrali na Krku, na nekoliko mjesta na Braču, u Dubrovniku i u Katića Bajamima.¹⁸⁸ Jasno se vidi da su svi rađeni po istom predlošku, i prema prikazu i prema tehnici obrade. Kapiteli su ranije, baš kao i crkva, bili vrlo različito datirani, od kasne antike pa sve do 11. st. Za njihovu dataciju najvažnija je bila Prelogova analiza u kojoj ističe kako za ove kapitele postoji pandan u mramoru koji na jednak način tretira akantusov list te ih smješta u 6. st. kao i crkvu u Gradini.¹⁸⁹ Uzeći u obzir da sve ove crkve u kojima su pronađeni kapiteli imaju kasnoantičku fazu iz 6. st., oni se sa sigurnošću mogu smjestiti u to razdoblje. K tome, u ranijim razdobljima mogu se naći prethodnici ovog tipa. Od 3. do 5. st. bili su zastupljeni isti listovi koji zatvaraju geometrijske elemente pa sličan primjer nalazimo na

¹⁸⁴ Marasović, 1993., 60.

¹⁸⁵ Šiljeg, 2008., 84–85.

¹⁸⁶ Piteša, Marijanović, Šarić, Marasović, 1992., 138–140.

¹⁸⁷ Tri kapitela iz MHAS-a Šiljeg je pripisao Sv. Marti u Bijaćima

¹⁸⁸ Šiljeg, 2008., 82–83.

¹⁸⁹ Prelog, 1993., 92–94.

kapitelu u nedalekom salonitanskom amfiteatru.¹⁹⁰ Šiljeg datira ovu skupinu u sredinu 6. st. te smatra da se radi o radionici koja je bila smještena u Saloni i na Braču budući da je najviše nalaza s tog područja.¹⁹¹

Dio skulpture iz Gradine Burić povezuje sa skupinom skulpture iz Sv. Marte u Bijaćima, koja po njemu pripada tzv. prijelaznom razdoblju. U Gradini je to ulomak s motivom troprute vitice s trolistom u sredini (**Slika 14**). I ova skupina različito se datirala, a Burić ju smješta u prvu polovicu 7. st. S obzirom na to da je i ona koncentrirana u salonitanskoj okolini, povezuje ju s *Notphase*, kasnom fazom arhitekture u reduciranom obliku, koja je zabilježena npr. na Manastirinama, te tako objašnjava nisku razinu kvalitete klesanja. Skulpturu pripisuje posljednjim salonitanskim klesarima i kao *terminus post quem non* uzima prenošenje relikvija mučenika iz Salone u Split. Nakon toga klesarsku aktivnost preuzimaju trogirске i splitske radionice.¹⁹² Ovu dataciju uvjerljivo je osporio Milošević usporedbom s italskom skulpturom s kraja 8. i 9. st., gdje nalazi iste motive samo različite kvalitete. Stoga smješta ovu skupinu zajedno s fragmentima iz Gradine u kasno 8. st.¹⁹³ U svakom slučaju i ova skulptura ukazuje na postojanje crkve od 6. st.

Pleterna predromanička skulptura rezultat je promjene liturgijskog namještaja i pregradnje crkve u 10. ili 11. st. U to doba dodan je i predbrod na zapadno pročelje crkve.¹⁹⁴

Uzmemo li u obzir da je crkva u Gradini izvorno sagrađena u 6. st. dolazimo do zanimljivih zaključaka. Za početak, njezina uporaba u prijelaznom razdoblju govori nam o neprekinutom kontinuitetu kulnog mjesta i životu starosjedioca. Također, to je dokaz da je jedan dio antičke Salone postao dio ranosrednjovjekovnog Solina iako se uvijek govori kako je antički grad u potpunosti napušten nakon 7. st.¹⁹⁵ Rapanić je održavanje tradicije i kulta pokušao objasniti i pripisujući crkvi titular sv. Marije. Naime crkva sv. Marije često se spominje u srednjovjekovnim izvorima, a posebno je važna zbog navoda u kronici Tome Arhiđakona. Ona se spominje u vezi sa Sv. Stjepanom, mauzolejem hrvatskih kraljeva, a Bulić je smatrao da je sv. Marija upravo crkva u kojoj je na Otoku otkrio sarkofag kraljice Jelene. Nakon revizijskih istraživanja na Otoku u Solinu, Rapanić i Jelovina zaključili su da se tamo nalazi samo crkva sv. Stjepana te da bi se negdje drugdje trebalo potražiti crkvu sv. Marije.¹⁹⁶ Crkva u Gradini bila je

¹⁹⁰ Šiljeg, 2008., 88–89.

¹⁹¹ Isto, 89.

¹⁹² Burić, 1993., 178–183.

¹⁹³ Milošević, 1999., 250–256.

¹⁹⁴ Rapanić, 1996., 23.

¹⁹⁵ Rapanić, 1980., 200.

¹⁹⁶ Rapanić, Jelovina, 1977., 132.

prigodna zbog nepoznatog titulara te upravo zbog antičke tradicije Salone.¹⁹⁷ Naime, u Saloni postoji duga tradicija štovanja Bogorodice od početka kršćanstva, a njezin kult postao je naročito popularan poslije Justinijanove rekonkviste, kada se navodno gradi i crkva u Gradini. Nakon preuređenja crkve u 10. ili 11. st. zadržao bi se stari titular sv. Marije kao kontinuitet tradicije, a nakon rušenja crkve u kasnom srednjem vijeku seli se na Otok, gdje i danas stoji crkva posvećena Bogorodici.¹⁹⁸

Osim polemika o dataciji crkve postoje i polemike oko nastanka same utvrde. Smatra se da je crkva u Gradini uništena 1242. g. kada su Tatari poharali Solin, što saznajemo iz kronike Tome Arhiđakona.¹⁹⁹ Nekad nakon toga izgrađena je i utvrda trapezoidnog oblika s kulama, koja se u izvorima spominje samo kao kasnosrednjovjekovna. Pojedini istraživači vjeruju da je utvrdu sagradio splitski nadbiskup Ugolino di Mala Branca u 14. st.²⁰⁰ Naime, prema zapisu splitskog kroničara A. Cutheisa, nadbiskup je dao sagraditi utvrdu uz rijeku Jadro kako bi zaštitio svoje imanje i posjede Splitskana od pljački knezova Šubića. Kasnije je ona služila Mlečanima za borbu protiv Turaka, koji su ju srušili kada su zavladao solinskim poljem. Tako je na Camuccijskoj karti iz 1571. Gradina ucrtana s natpisom „*castello dai turchi ruinato*“ (kula uništena od Turaka).²⁰¹ S druge strane, neki smatraju da su upravo Turci podigli utvrdu u 16. st. kako bi lakše osvojili Klis budući da je prostor Gradine strateški bio vrlo pogodan za to. K tome, otvori za topove su svakako kasniji od 14. st., a svodne konstrukcije od drvenih oblica upućuju na turski način gradnje.²⁰² No, za ovu temu daljnja rasprava o utvrdi nije potrebna.

Pitanje Gradine zapravo i dalje ostaje otvoreno i teško je sa sigurnošću reći je li ona uistinu ranokršćanska ili pak ranosrednjovjekovna. Ukoliko se radi o ranokršćanskoj crkvi 6. st., je li bila sve do 13. st. u neprestanoj uporabi ili se u jednom trenutku dogodio prekid? Ako je došlo do prekida u korištenju crkve, u kojoj mjeri je ona za to vrijeme bila uništena s obzirom na to da je došlo do postavljanja novih baza za stupove? Nove, predromaničke baze u oktagonu upućuju na to da je crkva za vrijeme preuređenja bila bez pokrova, tj. da je kupola bila urušena. Jesu li novi graditelji znali ponoviti isti model ranobizantske kupole čija konstrukcija proizlazi iz sv. Sofije? Nije li bilo jednostavnije na mjestu urušene crkve izgraditi potpuno novu, premda koristeći tlocrt one prethodne?

¹⁹⁷ Rapanić, 1980., 211.

¹⁹⁸ Rapanić, 1996., 23.

¹⁹⁹ Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*, 231.

²⁰⁰ Bulić, 1986., 53.; Karaman, 1930., 185–186.; Rapanić, 1996., 22.

²⁰¹ Karaman, 1930., 187.

²⁰² Piteša, Marijanović, Šarić, Marasović, 1992., 136.

S druge strane, ako je nastala u 10. ili 11. st. lakše je objasniti korištenje ranokršćanskih spoliya pri gradnji nove crkve ako uzmemo u obzir blizinu Salone i njezinih ruševina. Je li u tom slučaju postojala neka ranija na tom mjestu ili se kult mjesta održava samo naslanjanjem na neko prijašnje rimsko zdanje kao na Otoku? Jesu li ranokršćanski kapiteli i stupovi pronađeni na mjestu Gradine ili su doneseni iz Salone? Ako su doneseni iz Salone zašto odabrati mjesto unutar perimetra zidina starog grada kada se niti jedan drugi dio Salone na taj način ne koristi? Sva ova pitanja naviru kada se proučava građa o crkvi u Gradini i sva ona još uvijek ostaju otvorena do nekih novih istraživanja i nalaza.

5.3.2. Crkva sv. Stjepana na Gospinom otoku

Na delti rijeke Jadro nalazi se 13 otočića od kojih je najveći Gospin otok. On se nalazi jugoistočno od ceste koja vodi prema Klisu, blizu crkve u Gradini. Sjeverni dio otoka izdignutiji je od južnog te se na njemu danas nalazi crkva Gospe od Otoka koja je izgrađena 1880. g., nakon što je starija crkva izgorjela u požaru 1875. g. Nova crkva trebala je dobiti zvonik uz apsidu, a njegova gradnja počela je 1898. g. Tijekom radova pronađeni su zidovi još starije crkve te je Društvo Bihać započelo na tom mjestu arheološka istraživanja koja je vodio don Frane Bulić.²⁰³

Tijekom iskopavanja, pronađen je ulomak natpisa sa slovima *HEL*. Bulić je u natpisu odmah prepoznao ime kraljice Jelene iz kronike Tome Arhidakona. Naime, Toma u 16. poglavlju *Historia Salonitana* navodi da je na crkvenom saboru u Ninu kralj Zvonimir, na zahtjev splitskog nadbiskupa Lovre, vratio crkvi sv. Dujma crkve sv. Stjepana i sv. Marije u Solinu sa svim njihovim dobrima. Te crkve, piše dalje, sagradila je i obdarila kraljica Jelena te ih poklonila splitskoj stolici u trajan posjed. Zbog štovanja kraljevskih grobova, crkve su privremeno predane nekim redovnicima kako bi u njima redovno obavljali obrede. Na kraju kaže kako je u atriju bazilike sv. Stjepana pokopan kralj Krešimir zajedno s mnogim drugim kraljevima i kraljicama.²⁰⁴ Pitanje je od kuda je Toma izvukao ove podatke s obzirom na to da je ovo jedini izvor koji govori o ovom darivanju. Postoji mogućnost da je postojala i darovnica kraljice Jelene koju je Toma poznavao, budući da u njegovom tekstu postoje elementi diplomatske formule datacije i kratkog sadržaja pravnog čina, koji podsjećaju na pravnu ispravu.²⁰⁵ U svakom slučaju to je bio povod da Bulić u ovoj crkvi prepozna jednu od crkava koju je sagradila Jelena.

²⁰³ Rapanić, Jelovina, 1977., 105.

²⁰⁴ Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, 81.

²⁰⁵ Matijević-Sokol, 1993., 84–85.

Uz današnju crkvu Gospe od Otoka pronađeni su tijekom istraživanja temelji trobrodne crkve s predvorjem, orijentirane prema istoku s malim otklonom prema sjeveru (**Slika 15**). Apsida je izvana istaknuta i pravokutna, a iznutra polukružna. Brodovi su odijeljeni s tri para četverokutnih pilona kojima odgovaraju lezene na unutarnjem zidu. Vanjski plašt također je raščlanjen lezenama, ali one nisu u korelaciji s unutrašnjima, što je jedna od glavnih karakteristika predromanike. Piloni nisu jednako razmaknuti te su dva para bliže apsidi nosila kupolu nad četverokutnim tamburom, poput crkve sv. Eufemije u Splitu, sv. Nikole u Velom Varošu te sv. Barbare u Trogiru. Ovaj primjer kupole na prostoru hrvatske države dokazuje da u 10. st. oblikovni oblici bizantske teme Dalmacije ulaze u hrvatsku arhitekturu te nestaju izražene regionalne razlike dvaju prostora.²⁰⁶ Sva tri broda bila su popločana taracom, spojem žbuke, pijeska i stučene opeke, debljine 6–10 centimetara, dok ostali dijelovi crkve nisu imali takvo popločanje. Predbrod otkriven na zapadnom dijelu Bulić je razdijelio na narteks²⁰⁷ i atrij. Ispred tog atrija nalazila se još jedna prostorija podijeljena u tri dijela. Desno se prema Buliću nalazila prostorija za crkvene potrebe, vjerojatno krstionica, a lijevi dio, koji je izlazio iz perimetra crkve, služio je kao zvonik.²⁰⁸

U westwerku je pronađen sarkofag kraljice Jelene kojem pripada i fragment s napisom *HEL*. Sarkofag je bio orijentiran sjever-jug, a njegov natpis bio je okrenut prema istoku. Bulić je pronašao 90 ulomaka natpisa te ga je uspio djelomično rekonstruirati od 76 fragmenata (**Slika 16**). Iz natpisa saznajemo da je ovdje pokopana kraljica Jelena, žena kralja Mihajla i majka kralja Stjepana. Zatim se spominju dva datuma, 8. listopada bez godine te 10. ožujka 976. g. Postoje različita tumačenja ovih datuma pa je tako Bulić mislio da se prvi datum odnosi na odricanje od prijestolja, a drugi na datum smrti. S druge strane, Šišić je smatrao da prvi datum označava dan smrti, a drugi pokopa u crkvi.²⁰⁹ Kako god bilo, otkriće ovog natpisa važno je iz više razloga. Pomoću njega popunjene su rupe u genealogiji hrvatske dinastije, a osim toga važan je i za dataciju ove i ostalih crkava sličnog trobrodnog tipa s kupolom. Zbog natpisa sa sigurnošću ovu crkvu možemo smjestiti u 10. st., 976. g. predstavlja *terminus post quem non*, te je ovo jedina crkva na prostoru hrvatske države koja je sa sigurnošću datirana u 10. st.²¹⁰ Napis završava navođenjem Jelenine karitativne aktivnosti, a iz formulacije možemo saznati o nekim društveno-pravnim odnosima u 10. st. u hrvatskoj državi. Naime, upravo taj završni dio nije zapravo iskaz

²⁰⁶ Jurković, 1992., 34.

²⁰⁷ Narteks izumire s ranokršćanskom arhitekturom te ga se ne može primjenjivati na predromaničku, iako se taj termin često nalazi u literaturi.

²⁰⁸ Bulić, 1901., 203–204.

²⁰⁹ Piteša, Marijanović, Šarić, Marasović, 1992., 126.

²¹⁰ Isto, 126.

Jelenine dobrote već pravne dužnosti. Takva formulacija javlja se i na epitafu splitskog nadbiskupa Martina koji joj je bio suvremenik. U to doba pravna obveza nadbiskupa, biskupa i vladara bila je brinuti se o zaštiti osoba kojima je to bilo potrebno, a to su najčešće bili siročad i udovice koje nisu mogle same upravljati imovinom. No ovo nije karakteristika srednjovjekovnog pravnog sustava već se radi o kodifikaciji Justinijanovog doba što pokazuje da su hrvatski vladari prihvatili tekovine prijašnjih pravnih i društvenih sustava kao i njihovo zakonodavstvo.²¹¹ Natpis je klesan u rimskoj kapitali, a njegov leksik je u antičkoj i ranokršćanskoj tradiciji. Iz antike je preuzeta i datacija indikcijom, što opet govori o preuzimanju starih tradicija u ranom srednjem vijeku. Također, ovo je prvi primjer epigrafskog spomenika u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj na kojemu su imena vladara kršćanska. Prije se smatralo kako su vladari i narodno i kršćansko ime koristili istovremeno no zapravo su se ona koristila odvojeno. Kršćanska imena vladari su najvjerojatnije dobivali prilikom krunjenja koje je dolazilo iz Rima ili krštenjem.²¹²

Ispred crkve pronađeni su zidovi raznih prostorija iz različitog doba. Pronađen je i kanal za vodu te bunar, koji vjerojatno potječu još iz rimskog doba, što upućuje na to da se ovdje nalazilo neko rimsko naselje kojemu su pripadali i nalazi posuđa, novca, stakla, itd. Bulić je u ovim prostorijama vidio benediktinski samostan kojeg spominje Toma Arhiđakon ili čak kraljevski dvorac jer se u darovnici kralja Zvonimira iz 1078. spominje da je izdana u kraljevskom dvorcu, na kojem se nalazi crkva sv. Marije.²¹³ Ispod tih zgrada, ispred crkve, pronađeno je 13 grobova. U westwerku crkve osim Jeleninog, pronađen je samo još jedan grob iz rimskog razdoblja, a dva groba pronađena su i u dijelu predbroda koji Bulić naziva narteksom. Dva groba pronađena su uz sjeverni zid crkve, a uz istočni dio apsida njih sedam. Od ovih 26 grobova dva su rimska, a svi ostali su iz kasnijeg razdoblja, no samo je sarkofag kraljice Jelene zasigurno starohrvatski grob.²¹⁴

Pronađeno je vrlo malo ostataka kamenog crkvenog namještaja. Razlog tomu najvjerojatnije je to što je crkva nađena vrlo plitko ispod zemlje pa je stoga moguće da je lokalno stanovništvo odnijelo kamene fragmente. Svi nalazi mogu se smjestiti u 10. ili 11. st. Nađena su dva ulomka pleterne ornamentike koja su vjerojatno pripadala okviru prozora, zatim dva poligonalna stupića oltarne pregrade s monolitnim kapitelima, od kojih je jedan ukrašen

²¹¹ Rapanić, 1980., 143–144.

²¹² Rendić-Miočević, 1982., 225–229.

²¹³ Bulić, 1901., 206.-208.; 211.

²¹⁴ Isto, 208.

stiliziranim lišćem, a drugi dvoprutom petljom. Pronađeno je također devet ulomaka pilastara i pluteja ukrašenih troprutim lozicama iz kojih izlaze cvjetovi, te pletenicama.²¹⁵

Bulić je zaključio kako je otkrio crkvu sv. Marije koju je dala sagraditi kraljica Jelena. S obzirom na to da nije pronašao grob kralja Krešimira smatrao je kako se ne može raditi o crkvi sv. Stjepana. Nakon što je crkva porušena, njezine ruševine smetale su gradnji nove crkve te je ona stoga podignuta pored ove u 17. st., nakon odlaska Turaka iz Solina. Nova crkva preuzela je titular sv. Marije, a nakon što je izgorjela 1875. i današnja crkve je naslijedila isti titular.²¹⁶

Otkriće ove crkve i sarkofaga kraljice Jelene izazvalo je velik interes među istraživačima, koji su željeli pronaći crkvu sv. Stjepana u kojoj su pokopani hrvatski kraljevi. Polazište su bili povijesni izvori u kojima se spominju ove dvije crkve kraljice Jelene. One se najčešće spominju u ispravama ugarsko-hrvatskih kraljeva kojima se potvrđuje posjed Splitske nadbiskupije. Nekada se spominju zajedno, a nekad odvojeno, ponekad kao crkve, a ponekad kao samostani. Tako se u Kolomanovoj ispravi iz 1103. g. spominje sv. Marija Solinska, Bela II. 1138. g. potvrđuje splitskom nadbiskupu crkvu sv. Marije u Solinu, a isto čini i Gejza II. 1143. g. te ju navodi kao sv. Mariju od Otoka. Darovnica istog kralja iz 1158. g. spominje pak samostan sv. Stjepana. Crkva sv. Stjepana i sv. Marije spominju se i u ispravi pape Celestina III. iz 1192. g.²¹⁷ U ispravama se crkva sv. Stjepana spominjala i u vezi s crkvom sv. Mojsija te je vladalo mišljenje kako se možda radi o istoj građevini. Camuccijeva karta iz 1571. g. na lokalitetu Šuplja crkva bilježi jednu veću crkvu te se smatralo da bi upravo tamo mogla ležati crkva sv. Stjepana. Tome je u prilog tada išla i činjenica da se Šuplja crkva nalazi na desnoj obali Jadra, koja već pripada teritoriju Klisa. Naime u jednoj ispravi kralja Petra Krešimira IV. govori se kako njegov otac počiva u Kliškom polju.²¹⁸ Godine 1927. počela su iskopavanja na lokalitetu Šuplja crkva te su doista pronađeni zidovi neke crkve, no već 1929. g. Katić je pronašao dokument koji je upućivao da se crkva sv. Stjepana nalazi ipak na Otoku. To je bila reambulacija dobara splitske crkve iz 1397. g. koju je sastavio kninski biskup Ladislav na zahtjev kralja Zigismunda. U toj ispravi i crkva sv. Marije i crkva sv. Stjepana smještene su na Otok u Solinu.²¹⁹ To je bio povod da se prekinu iskapanja na lokalitetu Šuplja crkva i premjeste na Otok.

²¹⁵ Marasović, 2011., 217–218.

²¹⁶ Bulić, 1901., 204.

²¹⁷ Marasović, 2011., 213.

²¹⁸ „...*feliciter quiesentis in clisio campo...*“, neki su navod čitali kao *in elisio campo* tj. elizejskom polju (Puc, 2003., 3.)

²¹⁹ Katić, 1929., 71–76.

Ova nova istraživanja na Otoku vodili su 1930. g. Dyggve i Karaman. Odlučili su drugu crkvu tražiti ispod današnje jer je Bulić tijekom svojih istraživanja otkrio s južne strane starohrvatske crkve kapelicu čiji se zidovi nastavljaju ispod današnje. Otkrivena je još jedna navodno starohrvatska crkva koja je bila usporedna s Bulićevom (**Slika 17**). Novopronađena crkva bila je jednobrodna s pravokutnom apsidom i velikim predvorjem koje je dva put bilo pregrađeno i u kojemu je pronađeno više grobnica. Tijekom iskopavanja nije pronađen niti jedan fragment skulpture. Karaman navodi kako su pronađeni grobovi starohrvatski, ali su ukopi stariji, no ne objašnjava po čemu je to zaključio. Također, ističe kako je prema tehnici gradnje i materijalu crkva sagrađena u isto vrijeme kao i ona Bulićeva, ali opet ne navodi koja je to tehnika i materijal. Isto tako, nije pronađen niti jedan dokaz kraljevskog groba te su stoga zaključili da se ovdje radi o crkvi sv. Marije, a da je Bulić zapravo bio otkrio crkvu sv. Stjepana.²²⁰ Dyggve je ovdje prepoznao dvojne crkve za gradnju kojih su kao uzor poslužile ranokršćanske bazilike gemine iz salonitanskog episkopalnog kompleksa. Što se tiče crkve sv. Stjepana, pretpostavio je da je bila presvođena bačvastim svodom i kupolom.²²¹ Karaman je na njezinom pročelju vidio dva zvonika te je isprva pretpostavio da se radi o prvom takvom primjeru u srednjoj Europi, a kasnije je ipak naveo da ima ranijih primjera u Njemačkoj.²²² Ispod današnje crkve nađeni su i ostaci zidova crkve iz 17. st.

Katić je pak mislio da je crkva koju su otkopali Dyggve i Karaman crkva sv. Stjepana jer je njezino predvorje bilo prostrano i dovoljno veliko za veći broj grobova. Smatrao je da je predbrod crkve u kojoj je pronađen sarkofag kraljice Jelene premali da bi primio više grobova.²²³ Također, po češćem spominjanju sv. Marije u izvorima zaključuje da je glavna i veća crkva bila posvećena njoj. Tome u prilog ide i to što je Marija po rangu važnija od sv. Stjepana pa je logično da je veća crkva posvećena njoj. Crkva sv. Stjepana služila bi stoga kao grobišna, a crkva sv. Marije mogla je biti krunidbena bazilika.²²⁴ I on je u prostorijama nađenim ispred crkve vidio benediktinski samostan. Smatrao je da su dvije crkve uništili Turci, a ne Tatari, što se zaključivalo prema navodima Tome Arhiđakona, jer se crkve još spominju u 14. st., ali složio se da je nova crkva podignuta u 17. st.²²⁵

Reviziju istraživanja na Otoku vodili su Željko Rapanić i Dušan Jelovina 1972. g. (**Slika 18**). Otvorili su četiri sonde na području današnje crkve i došli do zanimljivih otkrića. Naime,

²²⁰ Karaman, 1930., 229.

²²¹ Dyggve, 1996. [1951.], 96.

²²² Karaman, 1930.–228.

²²³ Katić, 1939., 7.

²²⁴ Katić, 1955.b, 206–207.

²²⁵ Katić, 1955.a, 41.

nisu pronašli zidove južne crkve na onim mjestima gdje ih je Dyggve upisao poput onoga kojeg naziva jugozapadni dio atrija. Zidovi koji jesu pronađeni ne odgovaraju zidovima sjeverne crkve te se nije moglo zaključiti da su istodobni. Tijekom istraživanja pronađeno je još devet grobova izvan današnje crkve.²²⁶ Rapanić i Jelovina donose stoga novu interpretaciju. Smataju da je u 10. st. bila izgrađena samo jedna crkva koja je stajala još u vrijeme Tome Arhidakona. Iz nekih pojedinosti njegovog teksta, poput položaja sarkofaga, jasno je da je on sam vidio crkvu. To je bila crkva sv. Stjepana u kojoj su se pokapali, kako Toma kaže, mnogi kraljevi i kraljice pa tako i kraljica Jelena. Crkva je vjerojatno srušena od Turaka u 16. st., a novi stanovnici nakon turske opasnosti sagradili su novu, jednostavniju crkvu pored ruševina sv. Stjepana. Iz akvarela Petra Zečevića iz 1840. g. moguće je vidjeti izgled crkve. To je bila mala, jednobrodna, barokna, seoska crkva s trijemom i zvonikom na preslicu te jednom apsidom. Smatraju kako zidovi ispod današnje crkve pripadaju upravo ovoj baroknoj. Nakon što je stradala u požaru 1875. gradi se današnja crkva na istom mjestu.²²⁷

Što se tiče crkve sv. Marije i titulara današnje crkve na Otoku, autori predlažu novo rješenje problema. Naime, Sv. Mariju vide u crkvi u Gradini koja bi bila vjerojatno izgrađena u 6. st., u Justinijanovo doba, kada je i Marijin kult bio veoma popularan. Prema tome, kraljica Jelena je crkvu sv. Stjepana sagradila, a crkvu sv. Marije obdarila dodavanjem prebroda. U 14. st. gradi se utvrda Gradina pa je tada crkva već morala biti izvan funkcije. Tada se štovanje sv. Marije seli na Otok i dva se titulara štiju u istoj crkvi. To odgovara i reambulaciji iz 1397. g., kada se tamo spominju oba titulara. Prije toga se nigdje ne navodi da se crkva sv. Marije nalazi na Otoku već samo uz rijeku Jadro. Kada se u 17. st. gradi nova crkva, uzima se samo titular sv. Marije, koji pripada solinskoj tradiciji od najranijeg doba.²²⁸

R. Bužančić pak smatra da je crkva sv. Stjepana vjerojatno postojala i prije 10. st. te da je doživjela brojne preinake, poput dodavanja zvonika te pilastara s unutarnje strane zida. U 11. st. moglo je doći do novog preuređenja u ranoromaničkom stilu, kada je crkva možda dobila križni svod i bazilikalno nadvišenje. Drži da su postojale dvije crkve te je Sv. Stjepan mogao biti krunidbena bazilika, a druga kanonička za redovnike koji su obavljali službu nad grobovima kraljeva.²²⁹

Obično se smatra da su crkve uništene u turskoj opsadi Solina, a napustili su ga 1647. g. te tada dolazi do naseljavanja novog stanovništva, koje obnavlja vjerski život u gradu

²²⁶ Rapanić, Jelovina, 1977., 128.

²²⁷ Isto, 130–131.

²²⁸ Isto, 132–134.

²²⁹ Bužančić, 1998., 76–78, 94.

popravljaajući stare crkve i gradeći nove. Tako je uvriježeno mišljenje da su novi doseljenici u 17. st. izgradili novu crkvu na Otoku koja je izgorjela 1875. g. te čiji se ostaci nalaze ispod današnje crkve Gospe od Otoka.²³⁰ No, Arsen Duplančić iznio je drugačije mišljenje na temelju akvarela Petra Zečevića iz 1840. g. On smatra kako su na Otoku postojale dvije crkve, a da je ona u kojoj je pronađen sarkofag kraljice Jelene korištena sve do druge polovice 19. st. Naime, po njemu, crkve su bile napuštene pri dolasku Turaka te su sigurno stradale u to vrijeme. Međutim, dolaskom novog stanovništva samo je jedna crkva obnovljena i to ona sa sarkofagom. Obnova se morala dogoditi prije 1670. g. jer je tada zabilježeno prvo krštenje u crkvi Gospe od Otoka. I 1675. na Calergijevoj karti crkva je ucrtana kao Velika Gospa od Otoka.²³¹ To potvrđuje da su stari Marijin kult nastavili štovati i novi doseljenici.

No Duplančić ne govori koji su bili titulari izvornih crkava na Otoku i koja je po njemu nosila titular sv. Marije. Po njegovom mišljenju dva dokumenta pobijaju stajalište da je u 17. st. izgrađena nova crkva. Prvi je opis crkve u vizitaciji splitskog nadbiskupa Stjepana Cupilija iz 1718. g. U njemu stoji kako je crkva veoma stara i da je obnavljana više puta, što ne bi pisalo da je izgrađena u prošlom stoljeću.²³² Drugi dokument je akvarel Petra Zečevića. Jedan njegov akvarel poznao je već Bulić i na njemu je prepoznao crkvu izgrađenu u 17. st. Međutim, Duplančić je u MHAS-u pronašao još jedan Zečevićev akvarel koji prikazuje istu crkvu iz drugog kuta. Taj akvarel prikazuje crkvu čiji su zidovi raščlanjeni lezenama poput crkve sv. Stjepana, a s obzirom na to da crkva koja je pronađena ispod današnje nije imala lezene nije mogla ona biti prikazana na akvarelu.²³³ Još jedan dokaz da je crkva s Jeleninim sarkofagom u funkciji do sredine 19. st. bio bi položaj grobova oko nje. Duplančić smatra da kada bi postojala nova crkva na mjestu današnje, kasnije bi se ukopavalo i na prostoru brodova starohrvatske crkve, a grobovi su pronađeni samo u predbrodu i oko nje. To po njemu predstavlja dokaz da je tu postojala zgrada u funkciji.²³⁴ No možemo postaviti i pitanje jesu li možda ruševine sprječavale ukope na prostoru brodova. Kako god, osim mjesta za ukop Duplančić ističe i kako su samo brodovi bili popločani taracom, što znači da je u 17. st. crkva smanjena na brodove, predbrod se nije više koristio, a u 17. ili 18. st. dodan je trijem čiji su se zidovi smjestili na njegovim temeljima. Uz to, ostaci crkve su doista vrlo plitki, pronađeni samo 5-15 cm ispod zemlje. U tome vidi još jedan dokaz da su zatrpani tek kratko prije Bulićevih istraživanja. Bulić

²³⁰ Marasović, 2011., 220.

²³¹ Duplančić, 1999., 10.

²³² Isto, 15.

²³³ Isto, 19.

²³⁴ Isto, 24.

nije bio prisutan pri gradnji nove crkve te je od mještana saznao da je stara crkva bili na istom mjestu, a Duplančić smatra da su se mogli zabuniti nakon 20-ak godina.²³⁵

Posebnu pažnju treba posvetiti zapadnom zdanju crkve sv. Stjepana koje je vjerojatno imalo ulogu westwerka. V. Gvozdanović zapadno zdanje dijeli na endonarteks i egzonarteks. Isprva je smatrao kako se radi o dvije crkve gemine od kojih je ona južna bila posvećena sv. Stjepanu i bila mauzolej hrvatskih kraljeva, a sjeverna sv. Mariji.²³⁶ No kasnije je promijenio mišljenje te zaključio kako se zapravo radi o jednoj crkvi s dva titulara.²³⁷ Smatra da je zapadni dio naknadno dodan na crkvu jer je zid između crkvene lađe i zapadnog zdanja zapravo slobodnostojeća fasada sa stepenastim monumentalnim portalom. Iako je naknadno dodan, nalazi se pod istim krovom kao ostatak crkve te se izvana ne može razaznati, što dokazuju lezene na bočnim brodovima. Zapadno zdanje dodano je, po njemu, kao mjesto za ukapanje hrvatskih kraljeva.²³⁸

Miljenko Jurković dijeli mišljenje da se radi o dvostrukom titularu jedne crkve. Smatra da je crkva posvećena sv. Stjepanu, a westwerk sv. Mariji. Različit titular crkve i westwerka nije ništa novo. Naime, westwerk i inače u karolinškoj arhitekturi predstavlja zasebnu crkvu u kojoj se odvijaju najvažnije svetkovine. U njegovom prizemlju nalazi se kripta s relikvijama i ukopima dostojanstvenika, što se događa i ovdje sa sarkofagom kraljice Jelene. Gornji kat istovjetan je kao prizemlje crkve te se na njemu nalazi oltar i mjesto za vladara. Kao takav, westwerk predstavlja posebnu crkvu pa ne čudi da Toma Arhiđakon govori o crkvama u množini kada spominje sv. Stjepana i sv. Mariju.²³⁹ K tome sv. Marija i sv. Stjepan spominju se nakon Spasitelja, kojemu je westwerk obično posvećen, u laudama koje se pjevaju caru tako da i tu možemo pronaći uzor za titulare.²⁴⁰ Westwerk se u Hrvatskoj javlja u već reduciranom obliku, a onaj u crkvi sv. Stjepana najrazvijeniji je primjer kod nas. Pročelje westwerka je trodijelno. Dva viša tornja flankiraju vestibul, što je dodatno naglašeno lezenama na fasadi koje prate trodijelnu podjelu koja odgovara njemačkim pročeljima, a u južnom tornju nalazi se stepenište koje vodi na kat (**Slika 19**). Ne znamo, međutim, kako se dvorana otvarala prema crkvi. Raspored nosača i stepenište ukazuju na to da je kripta westwerka bila nadsvođena, a u njoj su se pokapali

²³⁵ Isto, 24–27.

²³⁶ Gvozdanović, 1975., 7.

²³⁷ Goss, 2012., 144.

²³⁸ Isto, 143–144.

²³⁹ Jurković, 1986., 82–83.

²⁴⁰ Jurković, 1995., 74.

velikodostojnici što potvrđuje sarkofag kraljice Jelene. U južnom dijelu istočnog zida pronađena je jedna niša koja bi po orijentaciji mogla služiti za relikvije ili oltar.²⁴¹

Marasović također zagovara funkciju westwerka zapadnog zdanja. Ovdje je njegova funkcija mogla biti *Kaiserkirche* s obzirom na to da se radilo o kraljevskoj zadužbini i kraljevskom ukopu u kripti.²⁴²

S obzirom na to da tragovi druge crkve nisu utvrđeni, čini se uvjerljivijom teza o postojanju samo jedne ranosrednjovjekovne crkve s dva titulara. Dvostruki titular odgovarao bi i postojanju westwerka, ali i samom slijeđenju tradicije. Titular svetog Stjepana pogodan je za kraljevsku crkvu koja je služila kao mauzolej jer čak četiri hrvatska kralja uzimaju ime Stjepan. Također, kult sv. Marije jak je od kasne antike tako da se možda time željela održati duga tradicija njezina štovanja. Kada se u 17. st. gradi nova crkva logično je da se uzima titular sv. Marije, budući da se radi o puno dužoj i jačoj tradiciji, a mauzolej hrvatskih kraljeva tada već dugo nije u funkciji. U svakom slučaju, zahvaljujući pronalasku epitafa kraljice Jelene jedan dio hrvatske povijesti i povijesti umjetnosti je upotpunjen.

5.3.3. Crkva sv. Petra i Mojsija

Lokalitet Šuplja crkva nalazi se na desnoj obali rijeke Jadro, sjeveroistočno od Gospina otoka (**Slika 21**). Šuplja crkva obično je u narodu naziv za mjesto gdje postoje ostaci crkve bez krova pa se stoga znalo da je na tom području postojala neka građevina.²⁴³ Kao što je već spomenuto, prva istraživanja na ovom lokalitetu započeta su 1927. g. prilikom traženja mauzoleja hrvatskih kraljeva, crkve sv. Stjepana. Nakon što je otkrivena reambulacija splitskih dobara iz 1397. g., istraživanja su se preselila na Gospin otok. No, detaljnom analizom izvora zaključeno je da je samostan sv. Mojsija morao biti usko vezan s kraljevskim dvorom. To mišljenje proizašlo je iz Zvonimirove darovnice iz 1078. iz koje saznajemo da vojvoda Stjepan stupa u samostan sv. Stjepana kod Splita i da mu pritom daruje neke zemlje. To se dogodilo u prisustvu kralja Zvonimira, u čijoj je pratnji bio i opat sv. Mojsija, Urso.²⁴⁴ Crkva i samostan sv. Mojsija spominju se i u drugim ispravama, naročito u onima hrvatsko-ugarskih kraljeva kada se često stavlja u vezu sa Sv. Stjepanom. U Kolomanovoj ispravi iz 1103. spominje se crkva sv.

²⁴¹ Isto, 66–67

²⁴² Marasović, 1993., 67.

²⁴³ Katić, 1955. a, 44.

²⁴⁴ Piteša, Marijanović, Šarić, Marasović, 1992., 145.

Mojsija, a u ispravi Gejze II. iz 1158. isti posjed navodi kao samostan sv. Mojsija. Spominju se i u nekim drugim ispravama 12. i 13. st.²⁴⁵

Smatralo se kako crkvu i samostan sv. Mojsija treba tražiti upravo na lokalitetu Šuplja crkvu, gdje su 1927. g. pronađeni zidovi neke građevine. Društvo Bihać stoga je ponovno pokrenulo istraživanja na lokalitetu 1931. g., a radove je predvodio E. Dyggve. Tada je pronađena velika ranokršćanska crkva, a unutar njezinih zidova jedna manja, starohrvatska. Istraživanja su zamrla tijekom Drugog svjetskog rata, a intenzivnije su obnovljena tek početkom 90-ih godina prošlog stoljeća.

Ranokršćanska crkva izgrađena je na mjestu na kojem je već ranije postojalo neko rimsko zdanje. Ima tlocrt latinskog križa te je izrazito velikih dimenzija (44x26 m). Uzor za ovakav tlocrt moguće je naći u nedalekom episkopalnom kompleksu Salone, u križnoj bazilici. Dio sjevernog kraka crkve nalazi se ispod današnje prometnice no s obzirom na to da je južna strana u potpunosti očuvana možemo zaključiti kako je taj dio izgledao. Istaknuta apsida, lagano potkovastog oblika, ojačana je s tri kontrafora, što zapažamo i na grobljanskoj bazilici na Marusincu. Prostor prezbiterija popločen je tehnikom *opus sectile*. Sa sjeverne i južne strane apsida nalaze se pastoforije koje su se na zapadu otvarale prema crkvi i tako komunicirale s njom. U apsidi se nalazila subselija s mjestom za crkvenog velikodostojnika. Prostor apsida i prezbiterija bio je izdignut za dvije stepenice u odnosu na brod, a u sredini prezbiterija pronađena je kripta koja je vjerojatno čuvala relikvije nekog mučenika.²⁴⁶ Zbog smještaja starohrvatske crkve ne znamo kako je ranokršćanska iznutra bila podijeljena na brodove niti kakvu elevaciju je imala. Na bočnim zidovima pronađene su freske i štukature s obojenim kasetama što predstavlja uobičajen način dekoracije zida geometrijskim ornamentom. U temelju sjevernog bočnog zida pronađeno je ranije spominjanih pet bizantskih zlatnika, od kojih tri pripadaju caru Mauriciju (582.–602.), a druga dva Foki (602.–610.) i Herakliju (610.–641.). Na istom mjestu pronađeni su i ulomci antičkih natpisa, dijelovi sarkofaga, nekoliko kapitela i stupova raznih veličina te ulomci prozorskih tranzena.²⁴⁷ Ispred narteksa crkve i na njezinom sjeverozapadnom dijelu pronađena je antička nekropola koja se proteže i ispod današnje prometnice. Time je ova crkva uvrštena u grobljanske bazilike Salone. Crkva je sagrađena u 6. st. te se uklapa u salonitansku gradnju Justinijanovog doba.²⁴⁸

²⁴⁵ Marasović, 2011., 221.

²⁴⁶ Zekan, 2000., 256.

²⁴⁷ Gjurašin, 2000., 86.

²⁴⁸ Puc, 2003., 20–27.

Unutar perimetra ranokršćanske crkve pronađeni su ostaci najveće starohrvatske crkve na području Solina (**Slika 22**). Radi se o trobrodnoj, troapsidalnoj crkvi s prebromom. Pet pari stupova dijeli crkvu na tri broda. Lezene i na unutarnjem i na vanjskom plaštu odgovaraju položaju stupova te je crkva vrlo vjerojatno bila svođena, barem u bočnim brodovima. Zauzela je širi prostor od srednjeg broda ranokršćanske, što se vidi po ostacima urušenih stupova, kapitela i lučnih zidnih konstrukcija.²⁴⁹ Istočni zid crkve ravno je zaključen, a u njegovu masu utopljene su tri apside. Središnja je iznutra pravokutna te su u njoj pronađeni pragovi na kojima su stajali stupovi ciborija, dok su bočne polukružne, a u njima su stajali oltari. Oltarna pregrada nalazila se iza četvrtog reda stupova te je činila prilično prostran prostor prezbiterija koji upućuje na postojanje samostana i veći broj redovnika. Na zapadu se nalazi prebroad, koji je uži od crkve, s ostacima stubišta na južnoj strani. U njemu je pronađen rimski sarkofag koji je bio ponovno upotrebljen u starohrvatsko doba, ali ostao je sačuvan samo rimski natpis tako da nije poznato tko je tada ovdje bio pokopan, no smatra se zbog njegova položaja da se svakako radi o nekom velikodostojniku.²⁵⁰ Crkva je građena od bolje obrađenih kamenih blokova slaganih u pravilne redove, a pri gradnji korišteni su i antički kapiteli te sarkofazi koji su pripadali ranijoj crkvi. Pod bazilike popločen je uredno postavljenim pločama koje su većinom preuzete iz ranokršćanske.²⁵¹ Crkva je osim na zapadu imala ulaze i sa sjeverne i s južne strane. Također je imala odgovarajuću nekropolu koja je pronađena uz njezin južni zid. Formirala se neposredno nakon gradnje crkve, a u grobovima su pronađeni prilozi od kojih je najznačajniji nalaz par željeznih ostruga iz 11. st.²⁵²

Osim ove dvije crkve, uz sjevernu pastoforiju pronađene su još dvije prostorije za koje se smatra da pripadaju samostanu koji se spominje u izvorima. Najveći dio pertpostavljenog samostana nalazi se ispod današnje prometnice tako da nije bilo moguće otkriti više o njegovom izgledu. U prilog njegovom postojanju idu i bočna vrata sa sjeverne strane crkve koja su vjerojatno komunicirala sa samostanom.²⁵³

Tijekom istraživanja pronađeno je dosta ostataka starohrvatskog kamenog namještaja, a najvažnija su dva ulomka koja nose i natpise titulara crkve. Pronađen je i zabat oltarne pregrade s posvetom sv. Petru, što je bio dokaz da se radi o bazilici u kojoj se 1075. g. okrunio kralj Zvonimir. Time je pobijeno mišljenje da se krunidbena crkva nalazila u Gradini. Crkva sv. Petra u Solinu prvi put se u izvorima spominje 1069. g. u darovnici Petra Krešimira IV., a nakon toga

²⁴⁹ Zekan, 1995., 322.

²⁵⁰ Puc, 2003., 6.

²⁵¹ Marasović, 2011., 223.

²⁵² Zekan, 2000., 257.

²⁵³ Isto, 257.

1075. u Zvonimirovoj prisezi tijekom krunidbe.²⁵⁴ Pronađen je i ulomak reljefa s ljudskim licem te natpisom *S MOISE* koji je uputio da se radi i o crkvi sv. Mojsija iz izvora. Tako je zaključeno da je otkrivena crkva posvećena sv. Petru i Mojsiju te da je imala pripadajući samostan. Crkva se obično datira u sredinu ili drugu polovicu 11. st. s obzirom na njezine stilske karakteristike, a to potvrđuju i izvori. Dyggve je smatrao da je izgrađena za krunjenje kralja Zvonimira, ali iz Krešimirove darovnice vidimo da je postojala već i u njegovo doba te je možda upravo tada i izgrađena.²⁵⁵

Crkva sv. Petra i Mojsija svojom arhitektom najavljuje novi romanički stil i predstavlja jedan od najboljih primjera rane romanike na ovom prostoru. Usporedbom sa Sv. Stjepanom na Otoku, izrazito predromaničkom crkvom, možemo vidjeti u čemu se ova dva stila razlikuju. Na crkvi sv. Stjepana vidljive su nepodudarnost vanjskog i unutarnjeg plašta te nepodudarnost unutarnje organizacije prostora i vanjske fasade. To se najbolje vidi na primjeru njegovog westwerka koji izvana nije vidljiv te je obuhvaćen istim vanjskim plaštem kao ostatak crkve, što je ujedno i jedna od glavnih karakteristika predromanike, gdje je prostorni diskontinuitet postignut uskim prolazima i nizom autonomnih prostora.²⁵⁶ S druge strane, u crkvi sv. Petra i Mojsija primjećujemo korelaciju vanjskog i unutarnjeg plašta, prostor je pregledan, s jednakim interkolumnijama i širinama brodova, a dolazi i do promjene oblikovanja fasade. Naime, predbrod je u ovoj crkvi naglašen stupnjevanjem volumena koji će do punog izražaja doći u romanici.²⁵⁷ Još jedna razlika koju uočavamo kod ove dvije crkve jest njihova skulpturna dekoracija. U crkvi sv. Stjepana pronađeni su ostaci pleterne ornamentike s geometrijskim motivima karakterističnim za predromaniku, a u Sv. Petru i Mojsiju imamo reljefe s ljudskim likom, što je također jedna od temeljnih razlika ovih dvaju stilova. U ranoj romanici dolazi i do pojave skulpture u eksterijeru te prikaza ljudskog lika što do tada nije bio slučaj.²⁵⁸ Tehnika zidanja ovih crkava također se razlikuje no to ne se ne može uzeti kao odrednica nekog stila.

Možemo se zapitati zašto do ovih promjena dolazi u 11. st.? One nisu samo izraz drugačijeg ukusa već su vezane uz društvene promjene koje se događaju u Europi, povezane prije svega s crkvenom reformom. Crkvena reforma započela je u 10. st. redovničkom reformom koja se rodila u benediktinskoj opatiji Cluny, a svoj vrhunac dosegla je pod papom Grgurom VII. u drugoj polovici 11. st. Snaga reformirane Crkve reflektira se u i arhitekturi te se na Zapadu grade nove crkve velikih dimenzija. Prestiž nove Crkve iskazuje se i iznošenjem skulpture u

²⁵⁴ Isto, 253.

²⁵⁵ Fisković, 2004., 34.

²⁵⁶ Jurković, 1990., 193.

²⁵⁷ Jurković, 1992., 333.

²⁵⁸ Jurković, 1990., 193.

eksterijer. S obzirom na to da je reforma snažno vezana uz redovnike, događaju se i promjene u liturgiji, koje se također odražavaju na arhitekturu. U predromanici se odvijala procesualna liturgija za koju su bili potrebni izdvojeni autonomni prostori, a sada dolazi do nove liturgije koja je koncentrirana u svetištu crkve. Također, više nema potrebe za izdvojenim prostorima pa dolazi do povratka na prostorni kontinuitet trobrodних bazilika.²⁵⁹ Arhitektura se vraća ranokršćanskim uzorima te ponovno dominiraju bazilikalne gradnje. Sve ove promjene vidljive su na crkvi sv. Petra i Mojsija.

U naše krajeve reformna strujanja dolaze s opatom Majnardom koji prisustvuje splitskom saboru 1061. g. No pravi zamah reforme su postigle tek sa splitskim nadbiskupom Lovrom (o. 1060.–1099.), koji je došao iz Osora, koji je bio centra reformi. Zajedno s Lovrom, veliki zagovornik reformi bio je i kralj Petar Krešimir IV., a poslije njega i kralj Zvonimir. Petar Krešimir IV. dao je sagraditi mnoge samostane te je zajedno s nadbiskupom Lovrom podupirao benediktinske samostane sv. Stjepana i sv. Eufemije.²⁶⁰ Upravo zato postoji mišljenje da je on dao izgraditi samostan i crkvu sv. Petra i Mojsija.²⁶¹

U ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj i Dalmaciji razvijaju se dvije skupine crkava izgrađenih u duhu reformi. Crkva sv. Petra i Mojsija pripada tipu regionalne dalmatinske ranoromaničke arhitekture, koja osim novih stilskih karakteristika koje donose benediktinci preuzima i neke elemente iz lokalne predromaničke tradicije. U ovoj crkvi nasljeđe predromanike vidi se u zidovima koji su još uvijek raščlanjeni lezenama, a na zapadnoj strani u atrofiranom westwerku koji se približava romaničkom tornju-portiku.²⁶² No zapadno zdanje više nije uklopljeno u jedinstven crkveni plašt već je izdvojen kao zasebna sastavnica pravokutnika crkve. Još jedna osobitost predromanike su apside uklopljene u zidnu masu i pravokutna središnja apsida.²⁶³ Istoj skupini pripada i crkva sv. Nedjeljice u Zadru koja ima istu tlocrtnu dispoziciju kao crkva sv. Petra i Mojsija, ali je puno manjih dimenzija (**Slika 23**).

Govoreći o reformama i benediktincima zanimljiv je i odnos ranokršćanske i starohrvatske crkve (**Slika 20**). Pojava gradnje nove crkve na mjestu stare nije ništa novo i neuobičajeno u ranoj romanici, no kada cijela crkva leži unutar perimetra starije, obično se radi o jednostavnim, jednobrodnim zdanjima, a ne o ovako monumentalnoj crkvi. Primjer ovakvih gradnji su crkva sv. Stjepana u Stonskom polju i crkva sv. Petra u Ubli (Lastovo). Obje crkve leže na mjestu starokršćanskih, ali na mjestu njihovih apsida. One su izgrađene nakon dužeg

²⁵⁹ Jurković, 1990., 195–196.

²⁶⁰ Budak, 2018., 252–258.

²⁶¹ Fisković, 2002. b, 155.

²⁶² Jurković, 1997., 165.

²⁶³ Ivančević, 1986., 50.

perioda nekorištenja prvotnih građevina i položene su tako da njihov oltar sjeda na mjesto ranokršćanskog oltara. Time se željelo što više iskazati kult mjesta. Izgledom ne oponašaju prijašnje crkve već ih koriste samo za pojačavanje tradicije kulta.²⁶⁴ Osim toga, vrlo je neobično što su zidovi ranokršćanske crkve u Solinu mjestimice sačuvani do visine od tri i pol metra. S obzirom na to da su njezini bočni zidovi viši od ulaza u ranoromaničku crkvu i bočnih vrata, moguće je da je cijeli taj prostor između bočnih zidova romaničke i ranokršćanske crkve bio natkriven.²⁶⁵ Ipak, ostaci starije crkve nisu bili korišteni u velikoj mjeri te nisu više imali funkciju. Stoga se postavlja pitanje zašto njezini zidovi nisu srušeni pri gradnji nove crkve? Većina crkava koje se grade na mjestu ranokršćanskih povezane su s benediktinskim samostanima. Tako i kod Sv. Petra i Mojsija možemo vidjeti benediktinski utjecaj u zadržavanju zidova starije crkve. Naime, benediktinci su bili vezani za starokršćansku tradiciju te su željeli održati njezin kontinuitet pa su ostaci starokršćanske bazilike mogli služiti kao dokaz tog kontinuiteta.²⁶⁶

U crkvi sv. Petra i Mojsija pronađeno je mnogo fragmenata skulpture 11. st. Dyggve je tijekom svojih istraživanja pronašao dijelove oltarne pregrade te je napravio njezinu idejnu rekonstrukciju (**Slika 26**). Pregrada se protezala cijelom širinom crkve te je imala tri prolaza u prezbiteriji, po jedan u svakom bodu. Svaki prolaz bio je nadvišen zabatom, a između su se nalazili pluteji. Jedan od najvažnijih nalaza bio je zabat oltarne pregrade s natpisom posvećenim titularu crkve. Trokutni rub zabata ukrašen je kukama, a na središnjem polju nalazi se križ flankiran stiliziranim paunovima (**Slika 24**). Na njegovom luku nalazi se zavjetni natpis opata Mojsija sv. Petru. Na zabatu su vidljivi tragovi crvene boje, a Karaman je zabilježio i tragove žute i smeđe.²⁶⁷ Pronađen je i dio drugog zabata, koji je također ukrašen kukama i krnjim natpisom. I lučni ulomak s natpisom *P(RO)FETA* vjerojatno je pripadao jednom od zabata te se odnosio na sv. Mojsija, drugog titulara crkve.²⁶⁸ Oltarna pregrada imala je gredu također ukrašenu kukama, a pronađeno je više njenih ulomaka.

Najznačajniji su ipak pluteji oltarne pregrade kojima su pripadala četiri fragmenta s ljudskim likom (**Slika 25**). Prvi fragment prikazuje djelomično sačuvanu glavu Krista s nimbusom. Drugi ulomak je reljef glave bradatog muškarca s velikim bademastim očima koje su lagano ispupčene iz površine lica. Nos je ravan i plošan s naglašenim nozdrvama, a bradu čine

²⁶⁴ Fisković, 1995., 16–26.

²⁶⁵ Zekan, 2000., 257–258.

²⁶⁶ Fisković, 1995., 16.

²⁶⁷ Piteša, Marijanović, Šarić, Marasović, 1992., 149.

²⁶⁸ Marasović, 2011., 224.

valovite, paralelne linije. Usta su naznačena urezanom linijom. Treći prikaz je dio glave iznad koje se sačuvao natpis *S MOISE*, koji je bio dokaz da se radio o crkvi sv. Mojsija. Oči lika su lagano ispupčene, kao i uho, a kosa je stilizirana, naznačena debljim paralelnim i kosim linijama. Četvrti fragment prikazuje samo noge nekog lika i rub njegove haljine.²⁶⁹ Na temelju obrade lica i detalja, Ivo Petricioli je povezo ove fragmente s plutejima Sv. Nedjeljice i ciborijem prokonzula Grgura iz Zadra (**Slika 28, 30**). Najslučniji plutejima je bradati muškarac koji ima iste istaknute nozdrve kao i likovi s pluteja.²⁷⁰ Oni su rad iste radionice, koja se najčešće naziva zadarsko-splitskom. Na temelju Grgurovog ciborija, ova skulptura smještena je u 30-e godine 11. st. Time Petricioli datira i crkve sv. Nedjeljice i sv. Petra i Mojsija u isto vrijeme te ističe sličnost tlocrta dvaju crkava koje su možda djelo istog graditelja.²⁷¹

Fragmenti ciborija također potvrđuju povezanost ove skulpture sa Zadrom. Naime, ulomci su vrlo srodni ciboriju prokonzula Grgura. Vijenac oba ciborija dekoriran je u gornjem dijelu karakterističnim kukama, a u donjem dijelu pojavljuje se ne tako čest motiv šahovnice koji je istih dimenzija na oba primjera (**Slika 29**). Istovjetni su i životinjski likovi na ciborijima. U crkvi sv. Petra i Mojsija pronađen je jedan fragment s glavom životinje koji je srodan glavi pasa na Grgurovom ciboriju. Također, na oba ciborija javlja se motiv dvoprute pletenice.²⁷² Ciboriju ili oltarnoj pregradi pripadala su i četiri kapitela ukrašena stiliziranim lišćem i volutama pri vrhovima.²⁷³

Pri proučavanju skulpture iz crkve sv. Petra i Mojsija posebnu je pažnju istraživača privukla jedna ploča krstioničkog zdenca iz splitske krstionice, koja stilski pripada istoj radionici kao skulptura crkve sv. Petra i Mojsija i Zadra (**Slika 27**). Na ploči je prikazan okrunjeni lik na prijestolju ukrašenom volutama. U desnoj ruci drži križ, a u lijevoj kuglu. Kruna koju nosi na gornjem rubu ima tri križa. Do njega stoji lik odjeven u dugu haljinu te ima ruke na prsima, a vidi se i da je nosio neki predmet koji je kasnije uklonjen. U donjem dijelu nalazi se manji lik u stavu proskineze.²⁷⁴ Gornja traka ploče ukrašena je nizom troprutih osmica ispod kojih se nalazio natpis koji je također kasnije uklonjen. Krstionički zdenac izrađen je pri preuređenju krstionice u 12. ili 13. st., kada su na njega postavljene ploče većinom iz 11. st. koje su izvorno vjerojatno služile kao pluteji oltarne pregrade.²⁷⁵

²⁶⁹ Piteša, Marijanović, Šarić, Marasović, 1992., 149.

²⁷⁰ Petricioli, 1960., 33

²⁷¹ Petricioli, 1970., 116.

²⁷² Isto, 114.

²⁷³ Marasović, 2011., 224.

²⁷⁴ Petricioli, 1960., 28–29.

²⁷⁵ Vežić, 2001., 7.

Odavno se vode rasprave tko je prikazan na ovom reljefu i od kuda on izvorno potječe. Neki su smatrali da se radi o prikazu Krista²⁷⁶, ali budući da je Krist na reljefu iz crkve sv. Petra i Mojsija drugačije ikonografski prikazan nije vjerojatno da je ista radionica prikazivala Krista na dva različita načina. Zato se uvriježilo mišljenje da je na reljefu prikazan vladar, najčešće interpretiran kao Petar Krešimir IV. ili Zvonimir.²⁷⁷ Kritika ove teze isticala je da zemaljski vladar ne bi mogao biti prikazan na crkvenom namještaju, pogotovo ne u vrijeme crkvene reforme koja je bila protiv takvih prikaza. S obzirom na to, posebno se čini uvjerljivom teza da je na reljefu prikazana Kristova parabola o okrutnom dužniku iz Matejevog evanđelja.²⁷⁸ Time bi na reljefu bio prikazan zemaljski kralj, ali u obliku parabole te bi to riješilo pitanje primjerenog smještaja u crkvi.

Često se raspravljalo i gdje je ova ploča izvorno stajala. Neki su smatrali da je pripadala jednoj fazi splitske katedrale²⁷⁹, ali puno prihvaćenije i rasprostranjenije je mišljenje da se radi o dijelu oltarne pregrade iz crkve sv. Petra i Mojsija. Svakako ju treba gledati u kontekstu njezinog izvornog mjesta, a ne individualno. Ako uzmemo u obzir da je ona zaista bila dio oltarne pregrade crkve sv. Petra i Mojsija time bi cijela crkva dobila na još većoj monumentalnosti. Ploča je nastala u isto vrijeme kada i crkva te bi skupa bile potvrda reformnog programa koji su vodili nadbiskup Lovro i Petar Krešimir IV., a i njegov nasljednik Zvonimir. Ovakav dekorativni program još više pridonosi važnosti Solina u hrvatskoj državi u drugoj polovici 11. st.

Valja svakako istaknuti da ako se prihvati datacija zadarsko-splitske radionice i da je na reljefu prikazan Petar Krešimir IV., postoji problem vremenskog raspona od možda i dva-tri desetljeća između jednoga i drugoga. Zanimljivo je da se u literaturi ova činjenica uglavnom ne ističe.

Kasnije, u 12. st., crkva je dobila novi namještaj, što je vidljivo iz kamenih fragmenata ukrašenih pleterom rustične izvedbe.²⁸⁰ Početkom 12. st. benediktinci napuštaju crkvu, ali se sredinom stoljeća vraćaju pa vjerojatno tada obnavljaju liturgijski namještaj.²⁸¹ Vrlo brzo nakon toga morala je već biti izvan funkcije, a benediktinci su ju napustili odlaskom u novu

²⁷⁶ Ovakvo mišljenje zagovarali su Bulić i Jelić. V. Vežić, 2001., 7.

²⁷⁷ Dyggve je prvi izrazio mišljenje da se radi o prikazu kralja Zvonima s obzirom da bi reljef mogao pripadati njegovoj krunidbenoj bazilici. Dyggve, 1996. [1951.], 97. Prijatelj je držao da je prikazani vladar mogao biti Petar Krešimir IV ili Zvonimir. Prijatelj, 1954., 69. Fisković ističe kako se radi o prikazu Petra Krešimira IV. Fisković, 2002.a, 49. Babić pak iznosi drugačiju tezu. Smatra da je na prijestolju kralj Zvonimir, ali u ulozi suca u jednom od sporova Petra Gumajskog. Babić, 2010., 205.

²⁷⁸ Vežić, 2001., 7.; Petricioli, 1990., 58.

²⁷⁹ Karaman, 1966., 115.

²⁸⁰ Piteša, Marijanović, Šarić, Marasović, 1992., 149.

²⁸¹ Marasović, 2011., 226.

prijestolnicu, Knin. U ispravama ugarsko-hrvatskih kraljeva već u 12. st. neke solinske crkve poklanjaju se splitskoj nadbiskupiji.²⁸² Također, crkva se nalazila na prostoru kojim su često prolazile razne vojske, a provalom Tatara u 13. st. najvjerojatnije je porušena.²⁸³ Tom prilikom su uništene i crkve u Splitu, što je rezultiralo obnovom episkopalnog kompleksa. Upravo pri toj obnovi moglo je doći do prijenosa reljefa s vladarom u splitsku krstionicu.²⁸⁴ U svakom slučaju, u 13. st. solinska crkva sv. Petra i Mojsija više nije bila u funkciji.

²⁸² Vežić, 2001., 14.

²⁸³ Fisković, 2002.b., 287–288.

²⁸⁴ Vežić, 2001., 14.

6. ZAKLJUČAK

Salona je od najranijeg doba bila središte provincije Dalmacije. Antički grad razvio se u Kaštelanskom zaljevu na vrlo pogodnom prometnom položaju, a 170. g. proširio se na zapad i na istok. U 3. st. počinju u gradu nicati prve klice kršćanstva, a početkom 4. st. u Dioklecijanovim progonima u salonitanskoj areni stradavaju kršćanski mučenici. U tim počecima kršćanstva obredi se odvijaju u tajnosti u improviziranim *domus ecclesiae*. No, nakon Milanskog edikta 313. g. kršćanstvo postaje opće prihvaćeno te se kao posljedica javljaju nova velika zdanja. Središte grada seli se u istočno proširenje uza same gradske zidine. Tako se na tom mjestu razvija episkopalni kompleks s dvojnim bazilikama i baptisterijem. Unutar grada grade se trobrodne jednoapsidalne crkve, a isto tlocrtno rješenje ponavljaju i grobljanske bazilike *extra muros*, u kojima se razvija kult mučenika.

U 6. st., nakon Justinijanove pobjede nad Gotima, dolazi do novog poleta Salone i crkvenog graditeljstva te dolazi do obnove crkava i u gradu i izvan njega. Da je Salona tada zaista bila središte kršćanstva u Dalmaciji dokazuju i sabori koje organizira salonitanski biskup Maksim.

U 7. st. dolazi do opadanja moći i prosperiteta Salone. Razlozi tomu bili su različiti, od mogućih napada slavenskih skupina pa do društveno-ekonomskih razloga. Dugo se smatralo da je Salona pala u jednom od napada Avara i Slavena te se tragalo za točnom godinom njezinog uništenja. No u novije vrijeme prihvaćeno je mišljenje o postupnom propadanju Salone i napuštanju grada. Stanovništvo se postupno seli u Dioklecijanovu palaču koja će se razviti u grad Split te postati novo crkveno središte Dalmacije preuzimajući vjerske funkcije Salone.

Tijekom 7. i 8. st., nove etničke skupine naseljavaju se na prostoru salonitanskog agera, a među njima i Hrvati. Salona i dalje ostaje napuštena te nema naseljavanja prostora unutar zidina. To nikako ne znači da dolazi do prekida života na tome području. Nova naselja razvijaju se uz istočni perimetralni zid grada, uz rijeku Jadro. U ovom razdoblju dolazi do zatišja u pisanim izvorima, ali iz oskudnih fragmenata kamenog namještaja vidimo da se neke ranokršćanske crkve nastavljaju koristiti.

S pokrštaivanjem Hrvata, u 9. st. dolazi do obnavljanja starih i gradnje novih crkava u novom predromaničkom stilu. Zadržava se kult ranokršćanskih mjesta pa se nove crkve grade na ostacima ranijih građevina. Moguće je da se tada obnavlja crkva u Gradini uz dodatak novog predvorja. U 10. st. gradi se crkva sv. Stjepana na Otoku, mauzolej hrvatskih kraljeva u kojem je pronađen sarkofag kraljice Jelene. Novi romanički stil najavljuje krunidbena bazilika kralja

Zvonimira, crkva sv. Petra i Mojsija koja predstavlja jedan od najboljih primjera ranoromaničke arhitekture na ovom prostoru.

Možemo zaključiti da se život Salone, iako u izmijenjenom obliku, nastavlja i u ranom srednjem vijeku. Taj kontinuitet vidi se u održavanju kulturnog mjesta, u ranokršćanskim uzorima predromaničke skulpture, u epigrafskim spomenicima, itd. Premda je salonitanski ager postao dom novih stanovnika, starosjedioci nisu posve nestali te su prenijeli ranokršćansku tradiciju novim narodima koji preuzimaju njihovu kulturu, ali i donese neke nove tekovine.

Antička Salona bila je središte provincije Dalmacije te crkvena metropola u kasnoj antici. Iako ranosrednjovjekovni Solin nema te funkcije, njegova važnost iskazana je monumentalnim gradnjama povezanim s hrvatskim vladarima. Već knez Trpimir na solinskom prostoru gradi ili obnavlja samostan, hrvatski kraljevi odabiru upravo crkvu sv. Stjepana u Solinu za mjesto svog vječnog počinka, a tu se i kruni jedan od posljednjih kraljeva, Zvonimir. Iako Solin nikada nije postao velika urbana sredina poput Splita, nastavio je slavni život Salone u novom izmijenjenom obliku u kontekstu ranosrednjovjekovne hrvatske države.

7. LITERATURA:

Izvori:

1. Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, prev. Nikola pl. Tomašić, Zagreb: Dom i svijet, 2003.
2. Toma Arhidakon, *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, prir. Olga Perić, Mirjana Matijević-Sokol, Split: Književni krug, 2003.

Sekundarna literatura:

1. Babić, I., »O reljefu s prikazom kralja iz splitske krstionice«, u: *Archaeologia Adriatica* IV (2010.), str. 203–215.
2. Basić, I., »CIL III 9551 i njegovi tumači«, u: *Tusculum* 1 (2008.), str. 81–108.
3. Basić, I., *Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013.
4. Bubić, V., Kaić, I., »Oratorium A and other 4th Century Christian buildings in Salona«, u: *Sveti car Konstantin i hrišćanstvo - Saint emperor Constantine and Christianity* (Niš, Centar za crkvene studije, Filozofski fakultet u Nišu, 31.5. – 2.6. 2013.), (ur.) Dragiša Bojiša, Niš: Centar za crkvene studije, Filozofski fakultet u Nišu, 2013, str. 463–473.
5. Budak, N., »Furta sacra et inventio traditiae. Je li doista postojao kontinuitet između salonitanske i splitske biskupije?«, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, (ur.) Miljenko Jurković, Ante Milošević, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Motovun: Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, 2012., str. 157–179.
6. Budak, N., *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, Zagreb: Leykam international, 2018.
7. Bulić, F., »Izveštaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom spomeniku kraljice Jelene«, u: *Izveštaj pete glavne skupštine „Bihaća“* (1901.), str. 201–227.
8. Bulić, F., »Sull'anno della distruzione di Salona«, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 8-12 (1906.), str. 268–304.
9. Bulić, F., *Po ruševinama stare Salone*, Split: Arheološki muzej Split, 1986.
10. Burić, T., »Posljednji salonitanski klesari«, u: *Disputationes salonitanae IV, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 85 (1993.), str. 177–189.
11. Bužančić, R., »Srednjovjekovne gemine na Otoku u Solinu«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 37/1 (1998.), str. 57–95.

12. Cambi, N., «Uvod», u: *Antička Salona*, (ur.) Nenad Cambi, Split: Književni krug, 1991., str. 7–30.
13. Duplančić, A., *Crkve kraljice Jelene u Solinu*, Split: Arheološki muzej, 1999.
14. Dyggve, E., *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split: Književni krug, 1996. [prijevod izvornika iz 1951.]
15. Dzino, D., »Collapse and regeneration of a complex social system«, u: *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812.)*, (ur.) Mladen Ančić, Jonathan Shepard, Trpimir Vedriš, London-New York: Routledge, 2018., str. 155–173.
16. Fisković, I., »Apport des reconstruction d'église de l'antiquité tardive dans la formation du premier art roman sur le littoral croate«, u: *Hortus artium medievalium* 1 (1995.), str. 15–27.
17. Fisković, I., »Krstionički zdenac Splitske katedrale«, u: *Kulturna baština* 31 (2002.a), str. 33–78.
18. Fisković, I., *Reljef kralja Petra Krešimira IV.*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002.b
19. Fisković, I., »Crkva sv. Petra i Mojsija – spomenik kralja Petra Krešimira IV. u Solinu«, u: *Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, (ur.) Milan Pelc, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2004., str. 33–40.
20. Gjurašin, H., »Šuplja crkva u Solinu. Arheološka istraživanja 1998. i 2001. godine«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/27 (2000.), str. 83–87.
21. Goldstein, I., »Uloga užeg i šireg salonitanskog područja u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti«, u: *Disputationes salonitanae IV, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 85 (1993.), str. 117–129.
22. Goldstein, I., *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995.
23. Goss, V.P., »Dva hrvatska kraljevska mauzoleja 35 godina kasnije«, u: *Ethnologica Dalmatica* 19/1 (2012.), str. 141–152.
24. Gračanin, H., »Bizant na hrvatskom prostoru u ranome srednjem vijeku«, u: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, (ur.) Zrinka Nikolić Jakus, Zagreb: Matica hrvatska, 2015., str. 495–516.
25. Gvozdanović, V., »Two Early Croatian Royal Mausolea«, u: *Peristil* 18-19 (1975.), str. 5–10.
26. Ivančević, R., *Umjetničko blago Hrvatske*, Motovun: Jugoslavenska revija, 1986.

27. Jakšić, N., »La survivance des édifices paléochrétiens dans les terres de la principauté croate«, u: *Hortus artium medievalium* 1 (1995.), str. 36-45.
28. Jeličić–Radonić, J., »Salonitanski kulturni krug Justinijanova doba«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34/1 (1994.), str. 21–37.
29. Jeličić–Radonić, J., »Nova istraživanja gradskih zidina Salone«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 37/1 (1998.), str. 5–36.
30. Jeličić–Radonić, J., »Gloria virtutem tamquam umbra sequitur«, u: *Tusculum* 10/2 (2017.), str. 57–66.
31. Jeličić–Radonić, J., Sedlar, A., »Topografija antičke Salone (I). Salonitanska Urbs vetus«, u: *Tusculum* 2 (2009.), str. 7–32.
32. Jeličić–Radonić, J., Sedlar, A., »Topografija antičke Salone (II). Salontanska Urbs occidentalis«, u: *Tusculum* 4 (2011.), str. 67–86.
33. Jurković, M., »Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26/1 (1986.), str. 61–85.
34. Jurković, M., »Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana«, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 12-13 (1988.-1989.), str. 41–48.
35. Jurković, M., »Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/20 (1990.), str. 191–213.
36. Jurković, M., *Od Nina do Knina. Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća*, Zagreb: Glipkoteka HAZU, Muzej Mimara, 1992.
37. Jurković, M., »Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/22 (1995.), str. 55–80.
38. Jurković, M., »Pojava romaničke arhitekture u Hrvatskoj«, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža* (Zagreb: Muzej Mimara, 6.-8. 10. 1992.), (ur.) Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb: Muejsko galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996., str. 325–338.
39. Jurković, M., »Monumentalni pejzaž Hrvatske u 11. stoljeću«, u: *Zvonimir, kralj hrvatski. Zbornik radova*, (ur.) Ivo Goldstein, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1997., str. 165–182.
40. Karaman, Lj., »Potječe li ploča s likom hrvatskog kralja u splitskoj krstionici iz splitske katedrale ili solinskog sv. Mojsija«, u: *Hauptmannov zbornik*, (ur.) Pavle Blaznik, Milko Kos, France Stele, Fran Zwitter, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1966., str. 110–129.

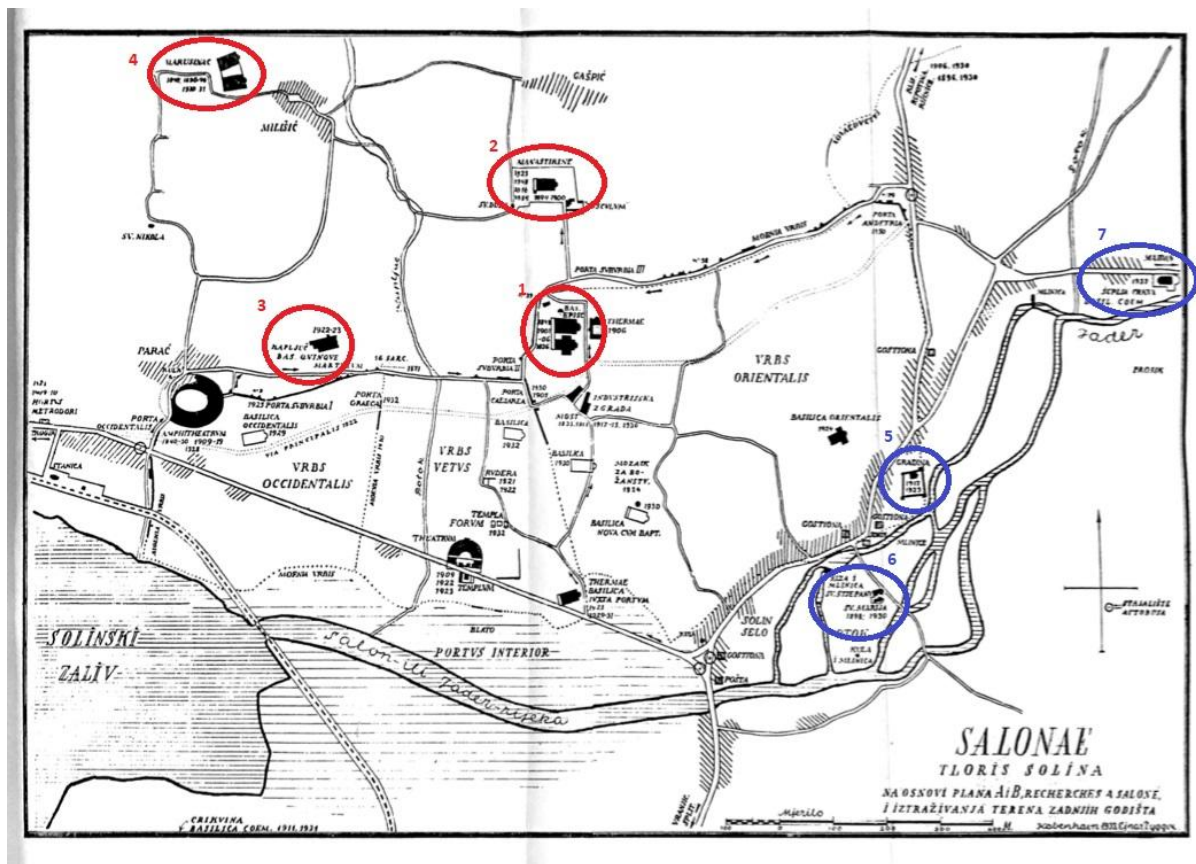
41. Karaman, Lj., *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb: Matica hrvatska, 1930.
42. Karaman, Lj., *Otkriće kraljevskog samostana XI vijeka*, Split: Izdanje „Bihaća“ hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti, 1931.
43. Karaman, Lj., »Starohrvatsko groblje na „Majdanu“ kod Solina«, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 51 (1930.-1934.) [retiskano 1940.], str. 67–100.
44. Katičić, R., »Pristupajući starohrvatskom Solinu«, u: *Starohrvatski Solin*, (ur.) Emilio Marin, Split: Arheološki muzej, Galerija umjetnina, Matica hrvatska, 1992., str. 9–12.
45. Katić, L., »Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu«, u: *Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću*, (ur.) Grga Novak, Zagreb: Albercht, 1929., str. 69–79.
46. Katić, L., *Vođa po starohrvatskom Solinu*, Split: Izdanje „Bihaća“ hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti u Splitu, 1939.
47. Katić, L., »Solin od 7. do 20. stoljeća«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 9 (1955.a), str. 17–91.
48. Katić, L., »Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu«, u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti u umjetnosti* 306 (1955.b), str. 187–219.
49. Klaić, N., *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1975.
50. Marasović, T., »Starohrvatski Solin – položaj i značaj u rasrednjovjekovnom graditeljstvu Dalmacije«, u: *Disputationes salonitanae IV, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 85 (1993.), str. 59–72.
51. Marasović, T., »Predomanička i protoromanička skulptura u 2. polovici 11. stoljeća«, u: *Zvonimir, kralj hrvatski. Zbornik radova*, (ur.) Ivo Goldstein, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1997., str. 151–164.
52. Marasović, T., »Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39 (2001.), str. 61–90.
53. Marasović, T., *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 3. korpus, arhitektura, srednja Dalmacija*, Split: Književni krug, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Zagreb: Arhitektonski fakultet, 2011.
54. Mardešić, J., Chevalier, P., »La ville de Salona dans l'antiquité tardive: déprose spatiale, mutations et renouveau de la parure monumentale«, u: *Hortus artium medievalum* 12 (2006.), str. 55–68.
55. Mardešić, J., Chevalier, P., »Preliminarni izvještaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2000.–2002.). Episkopalni centar – oratorij A« u *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 95 (2002.), str. 375–397.

56. Mardešić, J., Chevalier, P., »Preliminarni izvještaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2003.). Episkopalni kompleks – oratorij A«, u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 96 (2003.), str. 745–776.
57. Mardešić, J., Chevalier, P., »Preliminarni izvještaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2004.). Episkopalni kompleks – Oratorij A«, u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98/1 (2005.), str. 261–270.
58. Mardešić, J., Chevalier, P., Čaušević-Bully, M., »La reflet de la puissance de l'évêque sur le faciès urbain de Salone du IVe au VIe siècle (Le cas de pseudo-oratoire A)«, u: *Atti del XV CIAC (Toledo, 8.-12.9. 2008.)*, Città del Vaticano 2013., str. 1059–1070.
59. Marin, E., *Starokršćanska Salona. Studije o genezi, profilu i transformaciji grada*, Zagreb: Latina et graeca VPA, 1988.
60. Marin, E., *Civitas splendidas Salona. Geneza, profil i transformacija ranokršćanske crkve*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1990.
61. Marović, I., »O godini razorenja Salone«, u: *Kulturna baština* 21 (1991.), str. 57–84.
62. Matijašić, R., *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam international, 2009.
63. Matijašić, R., *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici do Justinijana*, Zagreb: Leykam international, 2012.
64. Matijević-Sokol, M., »Toma Arhidakon i crkvena organizacija u Saloni«, u: *Zbornik zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 15 (1988.), str. 11–26.
65. Matijević-Sokol, M., »Starohrvatski Solin u kronici Tome Arhidakona«, u: *Disputationes salonitanae IV, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 85 (1993.), str. 83–90.
66. Milošević, A., »Prva ranosrednjovjekovna skulptura iz crkve sv. Marte u Bijačima«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/26 (1999.), str. 237–263.
67. Nikolajević, I., »Salona Christiana u VI i VII veku«, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 72-73 (1979.), str. 151–170.
68. Petricioli, I., *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb: Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1960.
69. Petricioli, I., »Reliefs de l'église salonitane de St-Pierre«, u: *Disputatuones salonitanae* (1970.), str. 111–117.
70. Petricioli, I., *Od Donata do Radovana. Pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*, Split: Književni krug, 1990.

71. Piteša, A., Marijanović, I., Šarić, A., Marasović, J., »Arheološka mjesta i spomenici«, u: *Starohrvatski Solin*, (ur.) Emilio Marin, Split: Arheološki muzej, Galerija umjetnina, Matica hrvatska, 1992., str. 121–151.
72. Prelog, M., »Međurazdoblje (305–1105) i bizantski faktor u umjetnosti istočne obale Jadrana«, u: *Djela 2*, Zagreb, 1993., str. 83–106.
73. Prijatelj, K., »Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/3 (1954.), str. 65–91.
74. Puc, T., *Ranokršćanska bazilika na lokalitetu „Šuplja crkva“ u Solinu*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.
75. Rapanić, Ž., »Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru«, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 74 (1980.), str. 189–217.
76. Rapanić, Ž., *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split: Logos, 1987.
77. Rapanić, Ž., *Solin u starohrvatsko doba*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.
78. Rapanić, Ž., »Propast Salone«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/43 (2016.), str. 91–139.
79. Rapanić, Ž., Jelovina, D., »Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu«, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 70-71 (1968.-1969.), str. 107–135.
80. Rendić-Miočević, D., »Salonitana Christiana. O solinskom baptisterijalnom kompleksu. Catacumeneum ili consignatorium«, u: *Zbornik Narodnog muzeja VIII* (1975.), str. 255–264.
81. Rendić-Miočević, D., »Salonitana Christiana (II). „Basilica occidentalis“ u tipologiji ranokršćanske arhitekture Ilirika«, u: *Zbornik Narodnog muzeja IX-X* (1979.), str. 87–96.
82. Rendić-Miočević, D., »Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene«, u: *Arheološki radovi i rasprave* 8-9 (1982.), str. 219–231.
83. Suić, M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing, [2. izmjenjeno i dopunjeno izdanje, prvo izdanje 1976.], 2003.
84. Šiljeg, B., »Kapiteli tipa Gradina«, u: *Opuscula archaeologica* 32 (2008.), str. 81–100.
85. Šišić, F., *Hrvatska povijest. Prvi dio: od najstarijih vremena do 1528.*, Zgreb: Dionička tiskara u Zagrebu, 1906.
86. Šišić, F., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990. [pretisak izvornika iz 1925.].
87. Vežić, P., »Plutej s likom vladara iz krstionice u Splitu«, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 25 (2001.), str. 7–16.

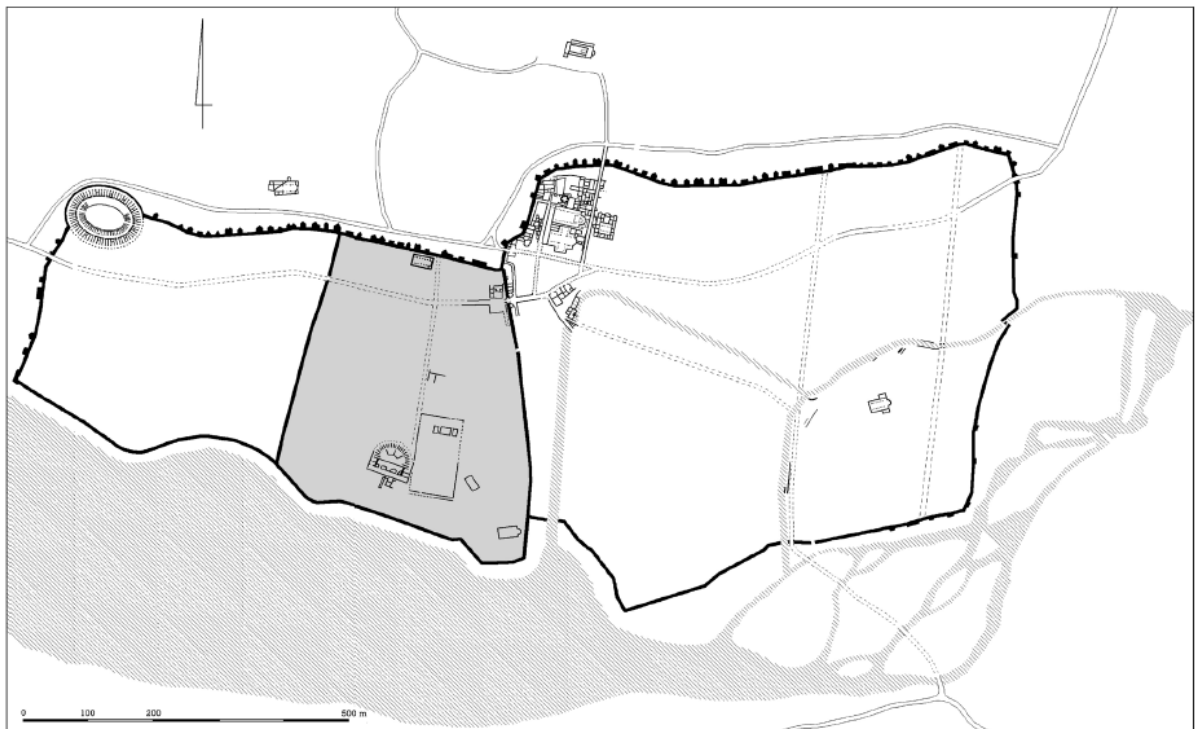
88. Zekan, M., »Četverogodišnja djelatnost muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (1088., 1989., 1990. i 1991. godine)«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/21 (1995.), str. 305–344.
89. Zekan, M., »Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu. Pregled dosadašnjih istraživanja«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/27 (2000.), str. 249–259.

8. ILUSTRACIJE

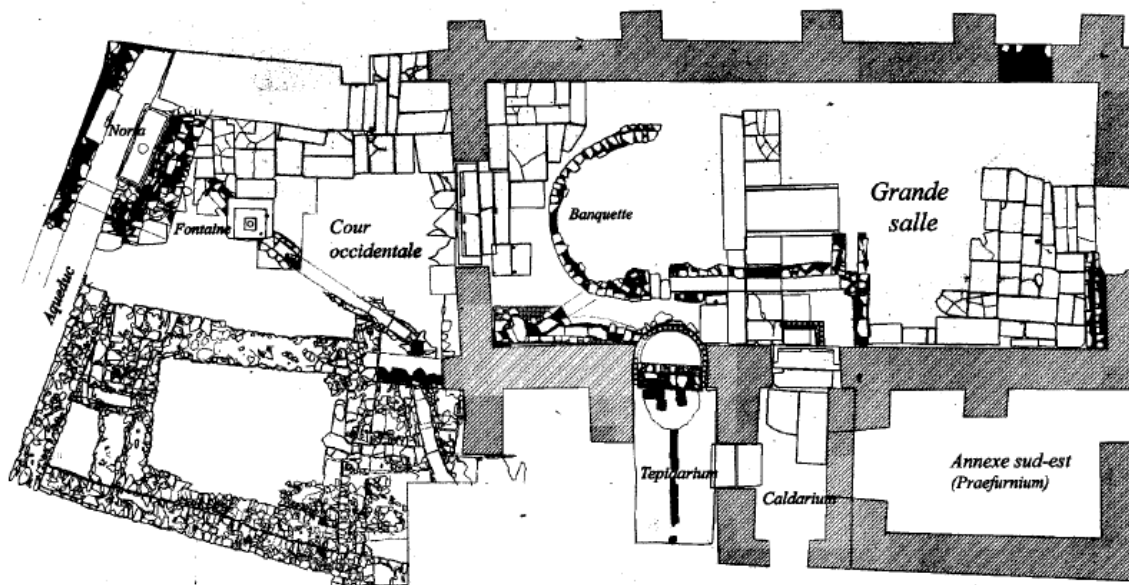

Slika 1. Tlorc Salone prema F. Buliću

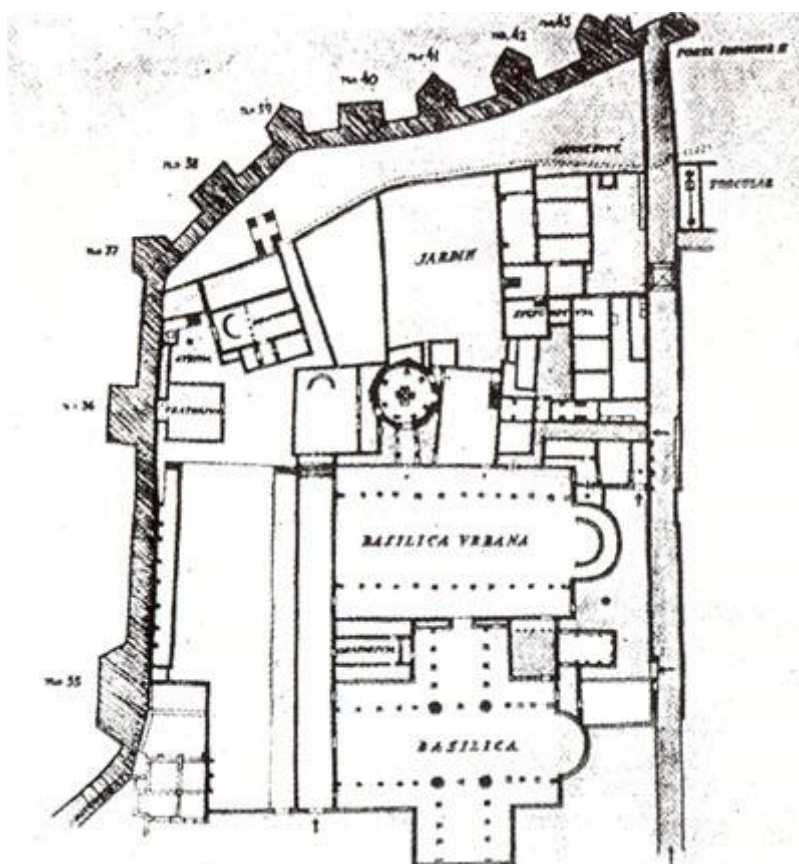
1 Episkopalni kompleks; 2 Manastirine; 3 Kapljuč; 4 Marusinac; 5 Gradina; 6 Sv. Stjepan na Otoku; 7 Šuplja crkva

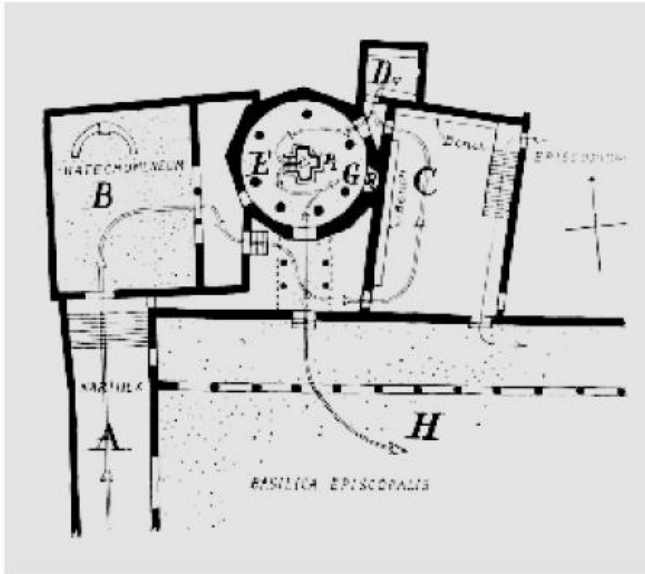
Slika 2. Tlorc Salone (Urbs vetus naglašen sivom bojom)

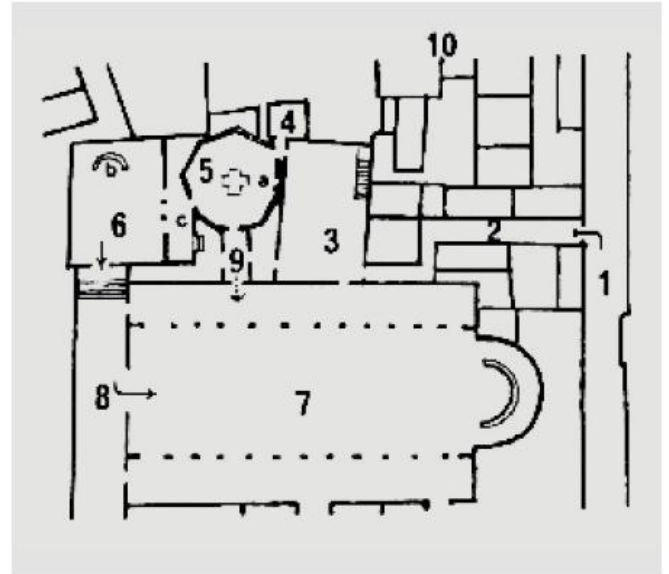
Slika 3. Kompleks Oratorija A

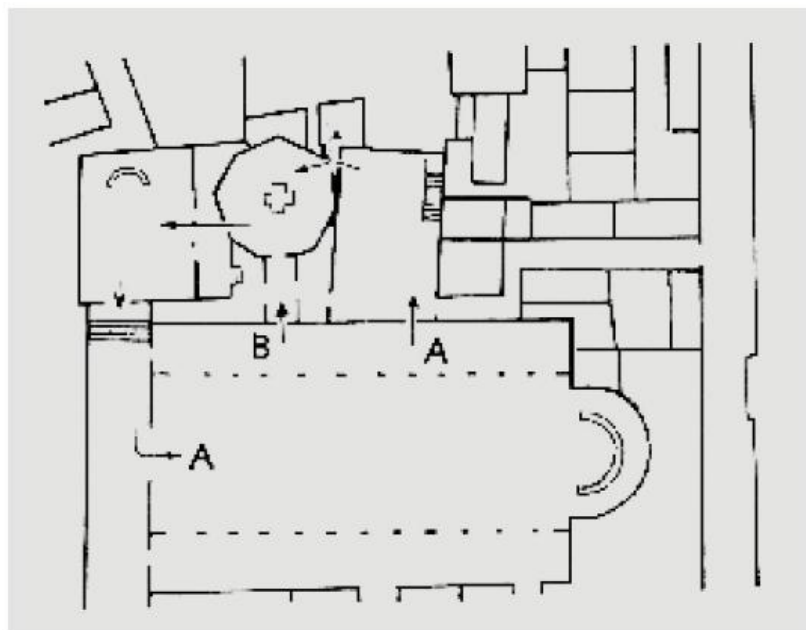
Slika 4. Episkopalni kompleks

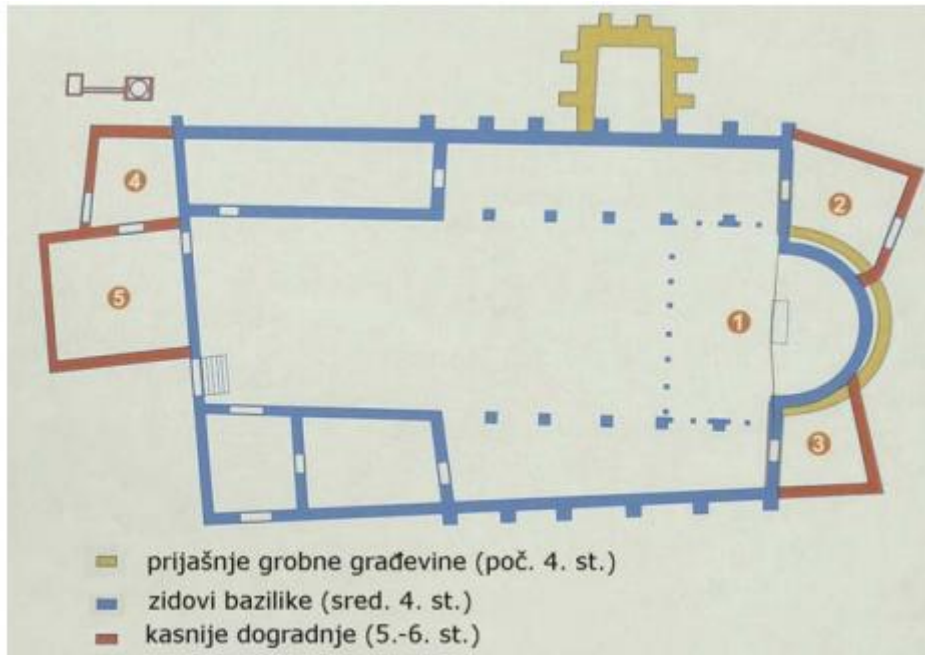
Slika 5. Prijedlog odvijanja obreda krštenja po E. Dyggveu

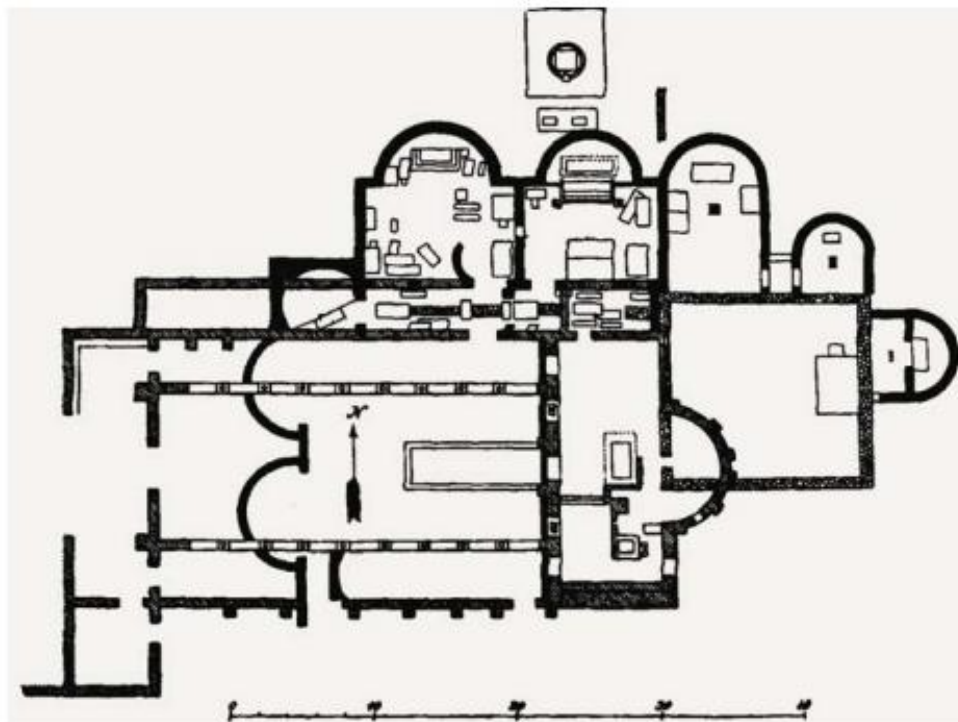
Slika 6. Prijedlog odvijanja obreda krštenja po D. Rendiću-Miočeviću

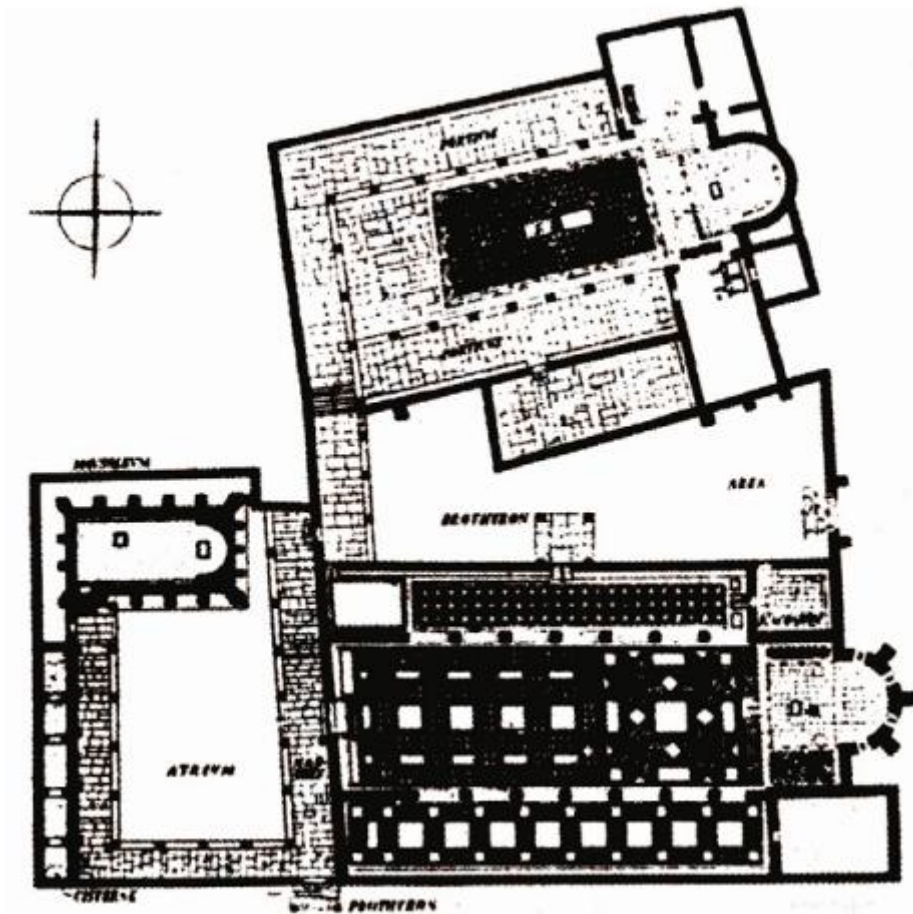
Slika 7. Prijedlog kretanja katekumena (A) i svečane procesije svećenstva (B) za obreda krštenja (po J. Jeličić-Radonić)

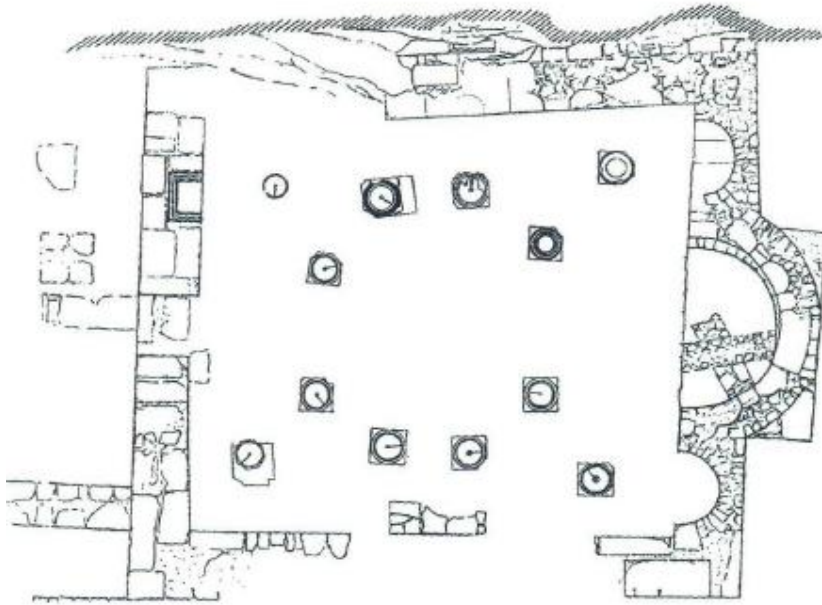
Slika 8. Tlocrt bazilike na Kapljuču

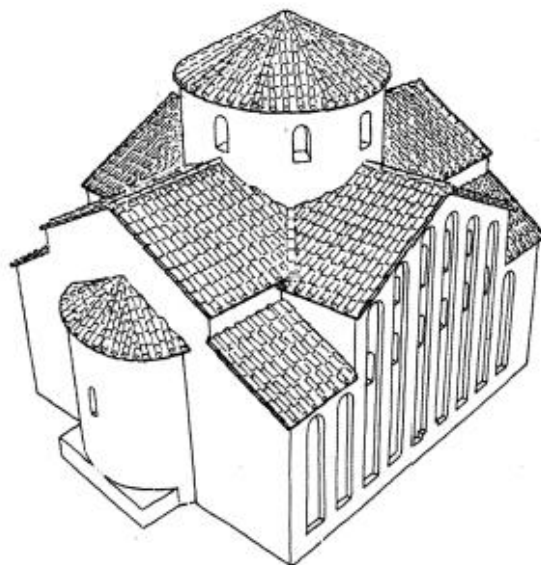
Slika 9. Grobljanske kapele i crkva na Manastirinama

Slika 10. Bazilike gemine na Marusincu

Slika 11. Tlocrt crkve u Gradini

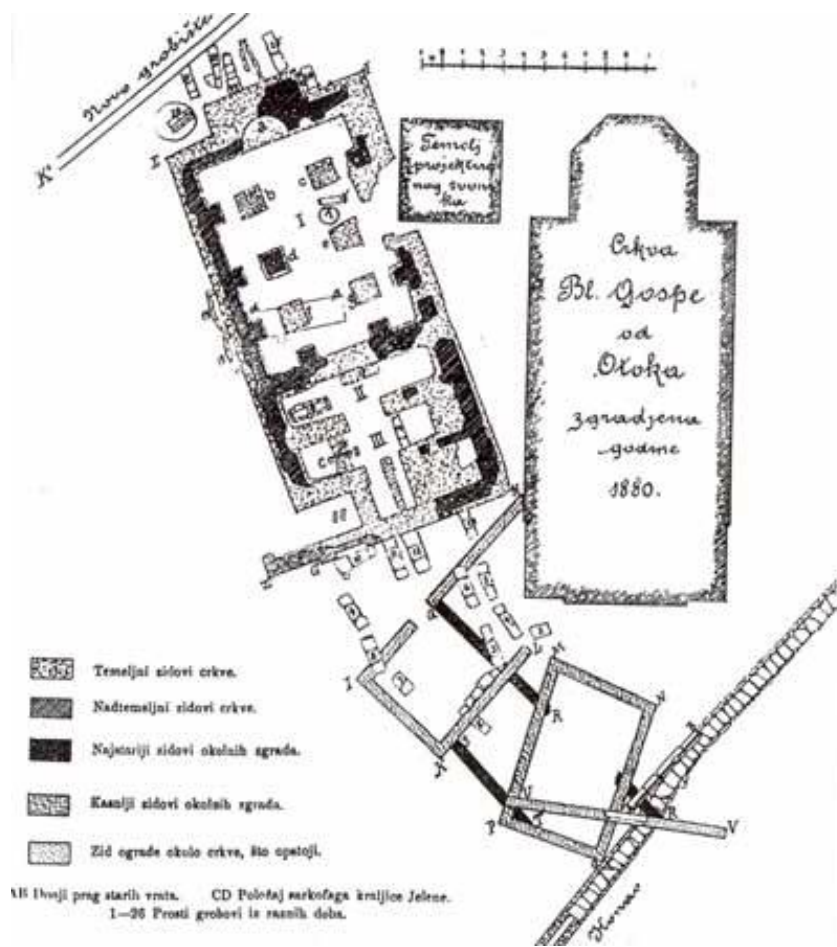
Slika 12. Idejna rekonstrukcija crkve u Gradini prema J. Marasoviću

Slika 13. Kapiteli tipa Gradina

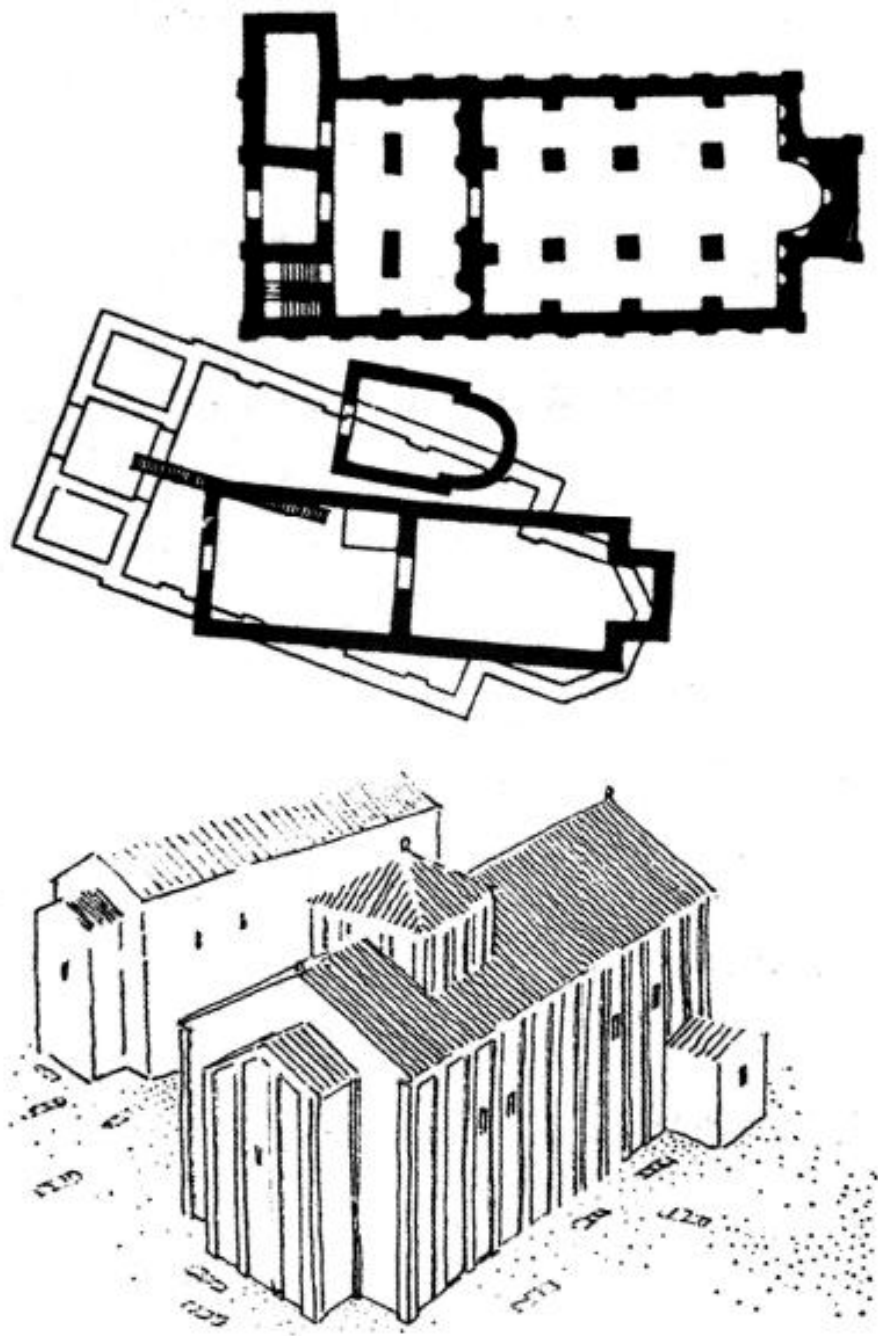
Slika 14. Skulptura prijelaznog razdoblja iz Gradine

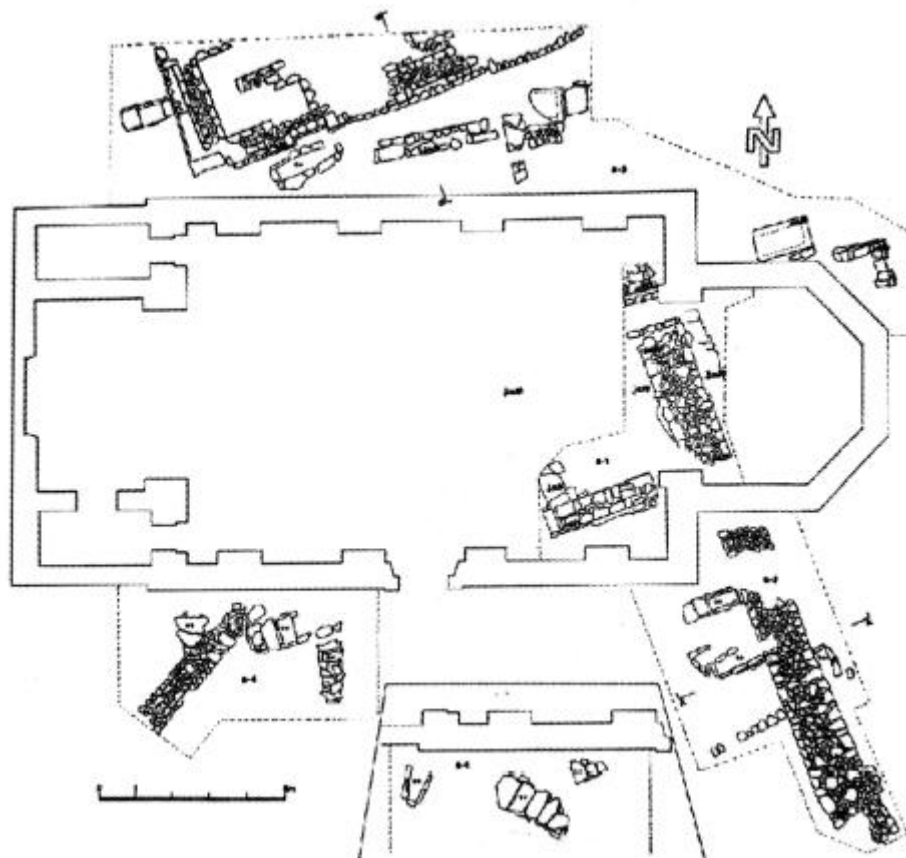
Slika 15. Otok u Solinu – tlocrt iskopavanja F. Bulića

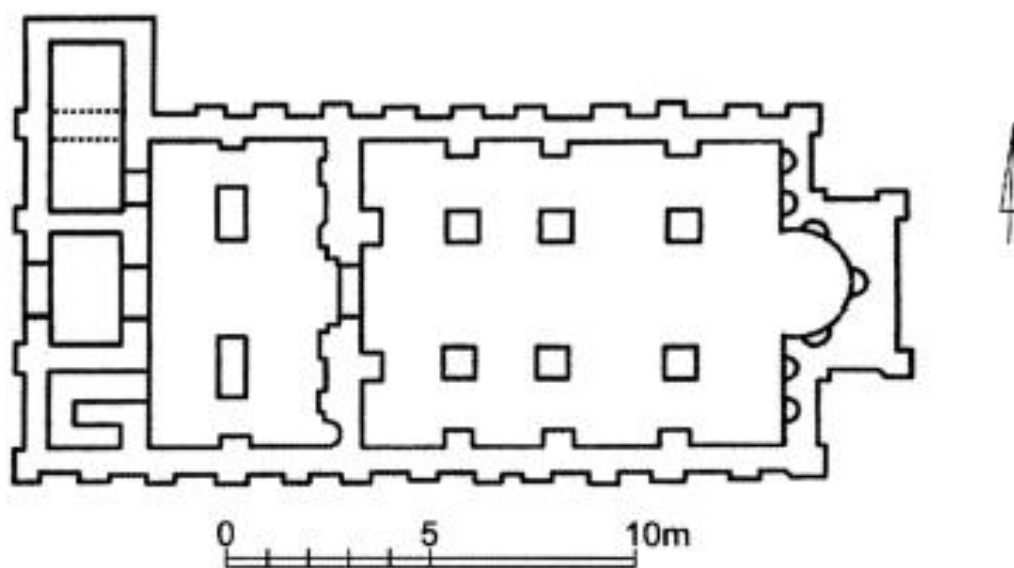
Slika 16. Natpis sarkofaga kraljice Jelene

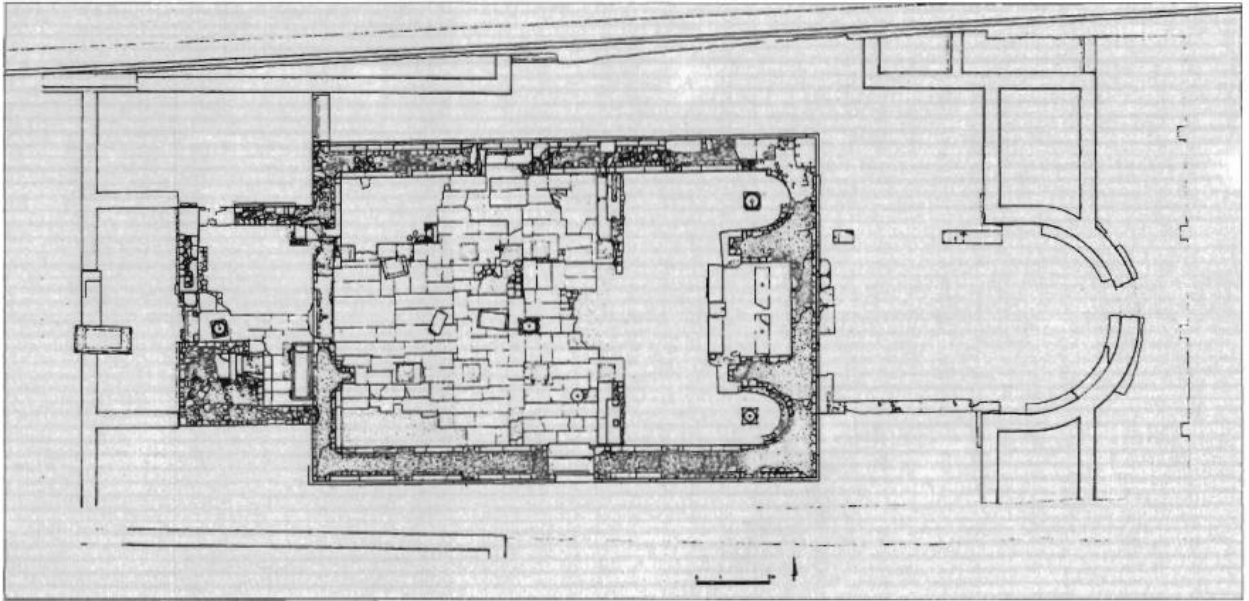
Slika 17. Tlocrt crkve sv. Stjepana i sv. Marije na Otoku u Solinu i njihova idejna rekonstrukcija prema E. Dyggveu

Slika 18. Rezultati revizijskih istraživanja 1972. g.

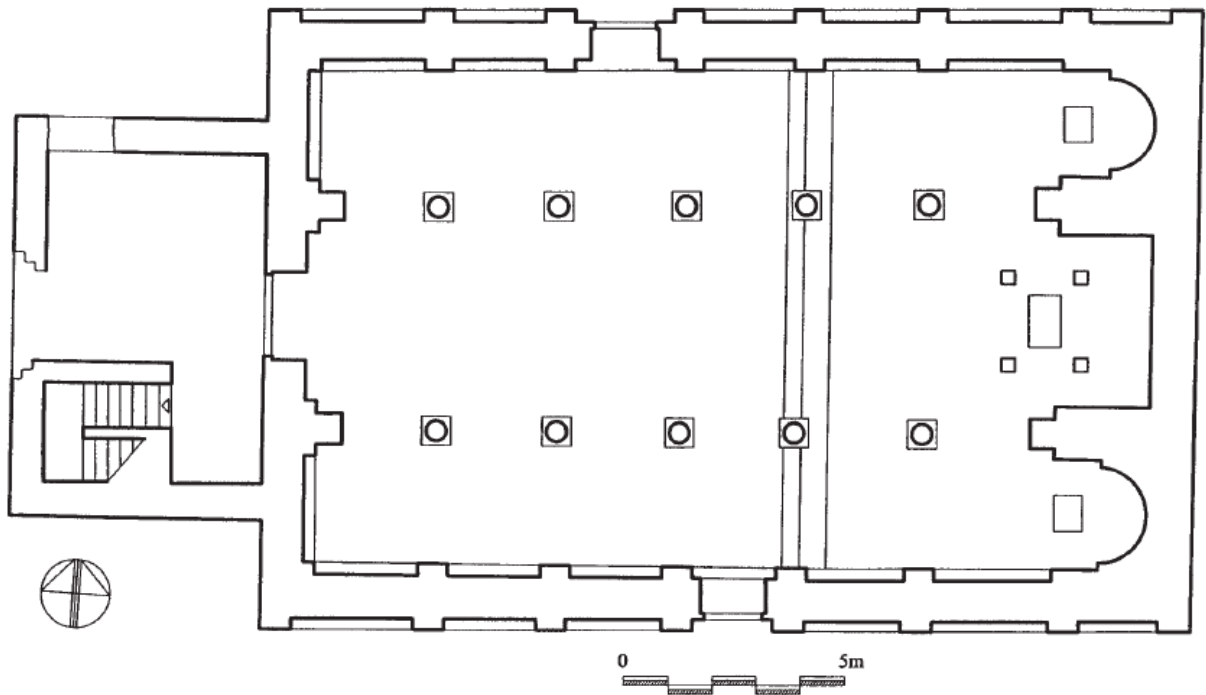
Slika 19. Tlocrt crkve sv. Stjepana na Otoku u Solinu

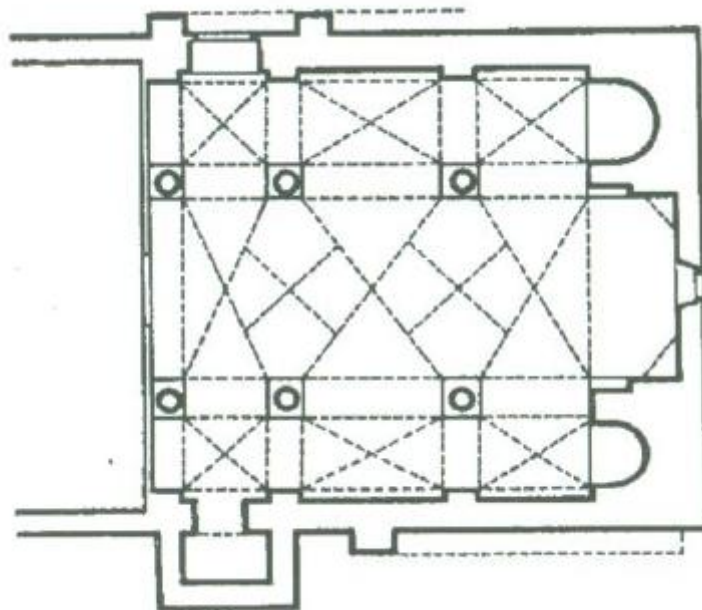
Slika 20. Crkva sv. Petra i Mojsija u Solinu unutar ranokršćanske crkve

Slika 21. Lokalitet Šuplja crkva

Slika 22. Tlocrt crkve sv. Petra i Mojsija

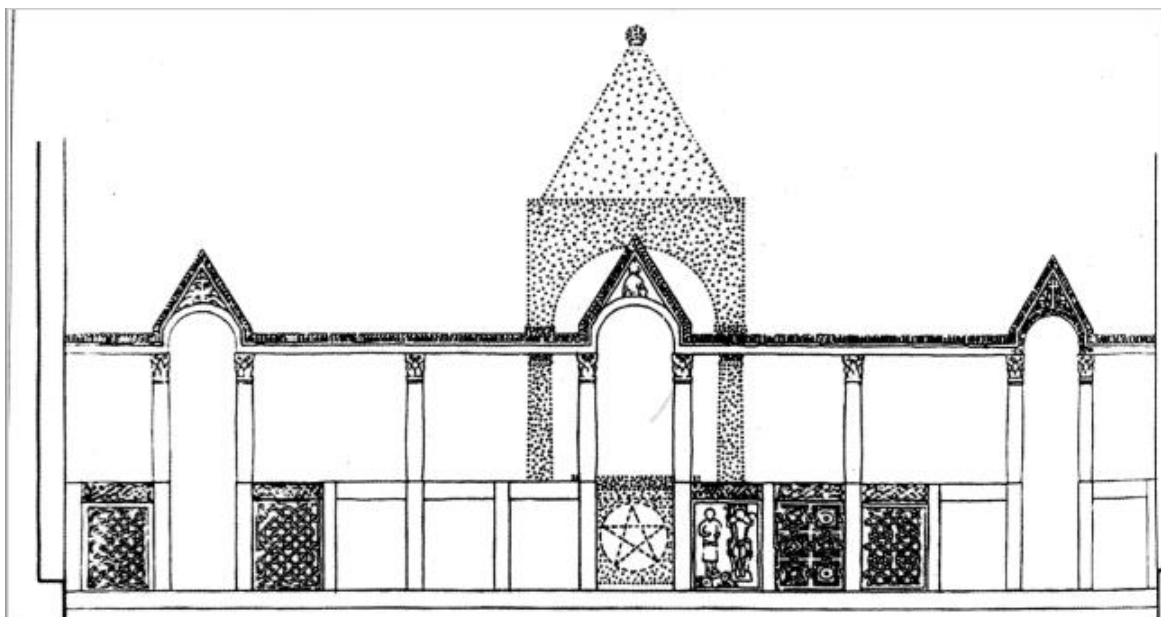
Slika 23. Tlocrt crkve sv. Nedjeljice u Zadru

Slika 24. Zabat oltarne pregrade crkve sv. Petra i Mojsija

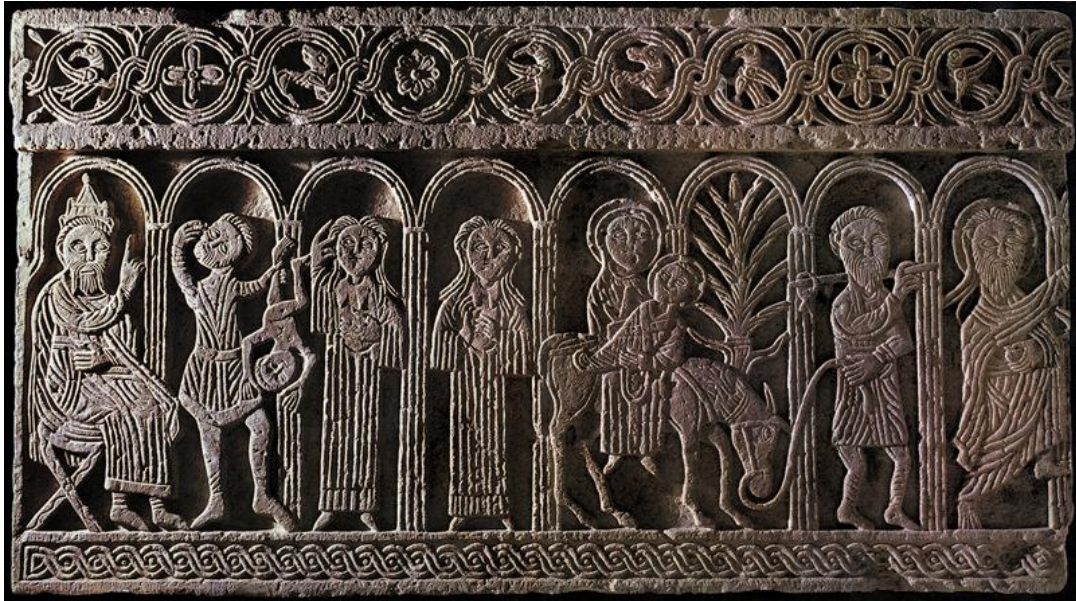
Slika 25. Fragmenti s ljudskim likom iz crkve sv. Petra i Mojsija

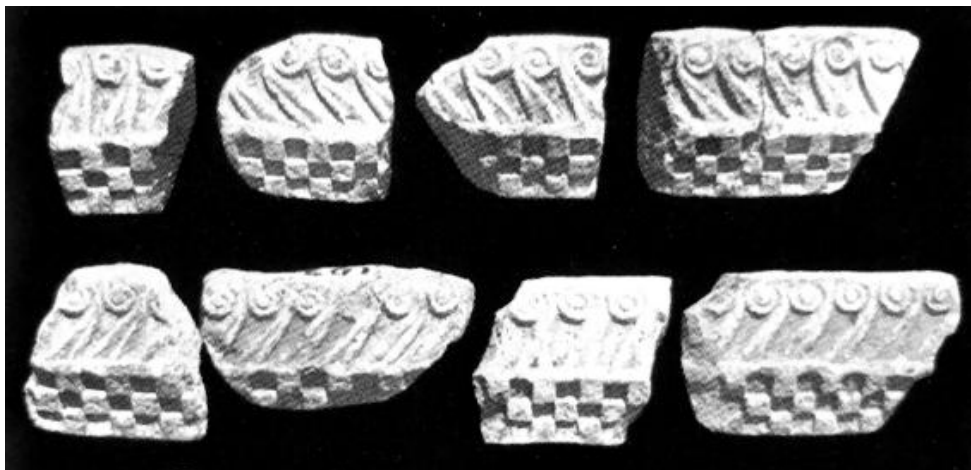
Slika 26. Idejna rekonstrukcija oltarne ograde crkve sv. Petra i Mojsija u Solinu prema E. Dyggveu

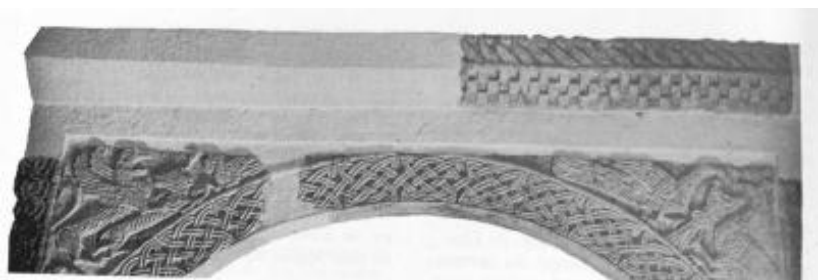
Slika 27. Reljef s likom vladara iz splitske krstionice

Slika 28. Plutej iz crkve sv. Nedjeljice u Zadru

Slika 29. Dijelovi ciborija crkve sv. Petra i Mojsija

Slika 30. Ulomci ciborija prokonzula Grgura

9. POPIS ILUSTRACIJA

1. Tlocrt Salone prema F. Buliću s upisanim lokalitetima

Izvor: Bulić, 1986., Prilog.

2. Tlocrt Salone (Urbs vetus naglašen sivom bojom)

Izvor: Jeličić–Radonić, Sedlar, 2009., 8.

3. Kompleks Oratorija A

Izvor: Mardešić, Chevalier, 2006., 68.

4. Episkopalni kompleks

Izvor: *Solin Touris Info* <http://solin-info.com/hr/znamenitosti/znamenitosti/bazilika-urbana/> (pregledano 5. travnja 2019.)

5. Prijedlog odvijanja obreda krštenja po E. Dyggveu

Izvor: Jeličić–Radonić, 2017., 63.

6. Prijedlog odvijanja obreda krštenja po D. Rendiću-Miočevići

Izvor: Jeličić–Radonić, 2017., 63.

7. Prijedlog kretanja katekumena (A) i svečane procesije svećenstva (B) za obreda krštenja (po J. Jeličić Radonić)

Izvor: Jeličić–Radonić, 2017., 65.

8. Tlocrt bazilike na Kapljuču

Izvor: Krešimir Regan, Branko Nadilo, *Crkveno graditeljstvo* (2007.)

<http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-59-2007-12-06.pdf> (pregledano 5. travnja 2019.)

9. Grobljanske kapele i crkva na Manastirinama

Izvor: Krešimir Regan, Branko Nadilo, *Crkveno graditeljstvo* (2007.)

<http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-59-2007-12-06.pdf> (pregledano 5. travnja 2019.)

10. Bazilike gemine na Marusincu

Izvor: Krešimir Regan, Branko Nadilo, *Crkveno graditeljstvo* (2007.)

<http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-59-2007-12-06.pdf> (pregledano 5. travnja 2019.)

11. Tlocrt crkve u Gradini

Izvor: Marasović, 2001., 67.

12. Idejna rekonstrukcija crkve u Gradini prema J. Marasoviću

Izvor: Marasović, 2011., 207.

13. Kapiteli tipa Gradina

Fotografiju snimio G. Bilogrivić.

14. Skulptura prijelaznog razdoblja iz Gradine

Fotografiju snimio G. Bilogrivić.

15. Otok u Solinu – tlocrt iskopavanja F. Bulića

Izvor: Marasović, 2011., 214.

16. Natpis sarkofaga kraljice Jelene

Izvor: *Povijest* <https://povijest.hr/nadanasnjidan/pronaden-sarkofag-hrvatske-kraljice-jelene-slavne-1898/> (pregledano 6. travnja 2019.)

17. Tlocrt crkve sv. Stjepana i sv. Marije na Otoku u Solinu i njihova idejna rekonstrukcija prema E. Dyggveu

Izvor: Marasović, 2011., 215.

18. Rezultati revizijskih istraživanja 1972. g.

Izvor: Marasović, 2011., 215.

19. Tlocrt crkve sv. Stjepana na Otoku u Solinu

Izvor: Marasović, 2011., 220.

20. Crkva sv. Petra i Mojsija u Solinu unutar ranokršćanske crkve

Izvor: Zekan, 2000., 251.

21. Lokalitet Šuplja crkva

Izvor: *Solin – Koljevka kraljevstva* <http://www.solin-live.com/index.php/solin-koljevka-kraljevstva/> (pregledano 6. travnja 2019.)

22. Tlocrt crkve sv. Petra i Mojsija

Izvor: Fisković, 2004., 39.

23. Tlocrt crkve sv. Nedjeljice u Zadru

Izvor: Jurković, 1996., 335.

24. Zabat oltarne pregrade crkve sv. Petra i Mojsija

Izvor: *Solin, koljevka hrvatske povijesti* www.solin.hr/index.php/povijest-grada/suplja-crkva (pregledano 5. travnja 2019.)

25. Fragmenti s ljudskim likom iz crkve sv. Petra i Mojsija

Izvor: Marasović, 2011., 225.

26. Idejna rekonstrukcija oltarne ograde crkve sv. Petra i Mojsija u Solinu prema E.

Dyggveu

Izvor: Marasović, 2011., 226.

27. Reljef s likom vladara iz splitske krstionice

Izvor: Babić, 2010., str. 204.

28. Plutej iz crkve sv. Nedjeljice u Zadru

Izvor: *Hrvatska, zemlja i ljudi* <http://croatia.eu/article.php?lang=1&id=42> (pregledano 5. travnja 2019.)

29. Dijelovi ciborija crkve sv. Petra i Mojsija

Izvor: Marasović, 2011., 225.

30. Ulomci ciborija prokonzula Grgura

Izvor: Petricioli, 1970., 114.

SUMMARY

The thesis presents an overview of Salona and Salonitan architecture from Antiquity to the Early Middle Ages. It follows the transformation of Roman Salona into the center of the new Christian religion that developed in the eastern part of the city. After the Edict of Milan in 313, Christianity became generally accepted and as a consequence came a new wave of construction. Thus, in the eastern expansion of the city, the episcopal complex with the *basilicae geminae* and baptistry was built. Within the city walls, churches with three naves and three apses were constructed. The same floor plan is repeated the cemeterial basilicas in which the cult of martyrs was developing.

In the 6th century, after Justinian's *reconquista*, there was a new wave of construction, the basilicas were renovated, a cross-shaped basilica built in the episcopal complex. During the 7th century, Salona's prosperity declined and there was a gradual abandonment of the town, its inhabitants settling in Diocletian's palace and on the nearby islands. There are various reasons for the collapse of Salona, from the attacks of Slavic groups to socio-economic reasons.

During the 7th and 8th centuries, the newcomers settled in Salonitan agrarian space, among them also Croats. The new settlements are concentrated next to the eastern wall of late antique Salona, along the river Jadro. Following the acceptance of Christianity, in the 9th century the restoration of the old and the construction of new churches in the new pre-Romanesque style ensued. Church in Gradina was renovated. In the 10th century the church of St. Stephen on the Island, the mausoleum of Croatian kings, was built. Finally, the coronation basilica of King Zvonimir, the church of St. Peter and Moses, announces the new Romanesque style in the 11th century.

Key words: Salona, church in Gradina, St. Stephen church, St. Peter and Moses church, early medieval Solin